

T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

MÜCMEL-MÜBEYYEN İLMİ VE KUR'ÂN-I
KERÎM'DEKİ MÜCMEL KELİMELEİN DELÂLET
ETTİĞİ ANLAMLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sema ÜNAL

Enstitü Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Tez Danışmanı: Prof. Dr. İbrahim HATİBOĞLU

Temmuz - 2017

T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

MÜCMEL-MÜBEYYEN İLMİ VE KUR'ÂN-I
KERÎM'DEKİ MÜCMEL KELİMELERİN DELÂLET
ETTİĞİ ANLAMLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sema ÜNAL (147213018)

Enstitü Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Bu tez 04/07/2017 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. İbrahim Hatiboğlu

Prof. Dr. Bahattin Dartma

Yrd. Doç. Dr. Süleyman Aydın

Jüri Başkanı

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlâk kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Sema ÜNAL

8.06.2017

ÖNSÖZ

Bütün hamdler, sayısız nimetlerini dünyada mü'min kâfir ayırmaksızın her türlü kuluna ikram eden Allah Teâlâ'ya mahsustur. Akibette hayırlı ve güzel sonuçlar ise şüphesiz Allah'ın takvalı kullarına aittir. Salât ve selâm Allah Teâlâ'nın Habîb-i Ekrem'i olan Efendimiz Muhammed Mustafa 'Aleyhissalâtu Vesselâm'a, O'nun pak zevceleri olan annelerimize, ehl-i beyte ve ashâb-ı kirâm radiyellâhu anhum ecm'înin üzerine olsun.

Allah'ın Kitabı'nı daha iyi anlayabilme çabasının bir neticesi olmak üzere ortaya çıkan tefsir ilminin alt konularından birisi olan mücmel-mübeyyen üzerinde çalışma yapmaya karar verirken, öncelikle vahy-i ilâhîden murâdın ne olduğunu doğru anlamın usûlünü kendim ve ilim yolculuğunun başında olan diğer kimselerin istifadesi için ortaya koymayı, böylelikle ulûmü'l-Kur'ân ve tefsir usulûlüne dair bir konu üzerinde çalışmanın tefsir ilmi açısından ehemmiyetini vurgulamayı istedim. Elbette, tefsir ilmine giriş kabilinden ferdî talepleri karşılamak açısından böyle bir konu üzerinde yoğunlaşmak önemli olmakla birlikte, günümüzdeki tefsir faaliyetleri açısından da, Kur'ân ilimlerinin her biri üzerinde çalışılırken, ilim geleneğimizden tevârüs ettiğimiz kaynaklardaki birikimden istifade etmek de aynı derecede önem arz etmektedir.

Söz konusu kaynaklar tetkik edildiğinde, öncelikle Allah Teâlâ'nın Kur'ân-ı Kerîm'i insanlara açıklaması için gönderdiği Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) sünnetine müracaat edilmesi, sonrasında ise O'nun (s.a.v.) rahle-i tadrîsinde yetişmiş nice sahâbe-i kirâmın (r.anhum) nakillerine başvurulması gerektiği üzerinde durulduğu görülecektir. Yine, ulûmü'l-Kur'ân'a dair eserlerde, nakil ve rivâyete bigâne kalarak ya da bunları ikinci plâna iterek yalnız akılla âyetlere yaklaşılmamasının doğuracağı vahim sonuçlara işaret edildiği görülecektir. En büyük nimetlerden biri olan aklın, doğru kullanılmadığı takdirde ne gibi yanlışlara sebebiyet vereceği herkesin malumudur. Sözlerin en yücesi ve belîği Allah'ın kelâmının anlaşılması sürecinde de Allah'ın ve O'nun Resûlü'nün (s.a.v.) gösterdiği yoldan gitmeyerek menzile ulaşılamayacağı izahtan vârestedir.

Üniversite hayatımız boyunca kendi hayatından birçok fedekârlıklar yapıp

Allah'ın ve Resûlü'nün (s.a.v.) yaptıklarımızdan razı olması niyetini her daim içinde tutarak, biz talebelerine ilim dolu bir süreç yaşatan ve hâlâ daha bu yolda yılmadan çalışan ve benim çalıştığım konuda da teknik ve usûl anlamında son derece yardımcı olan değerli danışmanım Prof. Dr. İbrahim Hatiboğlu hocama çok teŖekkür ederim. Ayrıca gerek tez konumu belirlerken, gerekse kaynakları tespit ve temin ederken kendisinden istifade ettiğim, her konuda yardımlarını esirgemeyen saygıdeğer hocam Yrd. Doç. Dr. Süleyman Aydın hocama da teŖekkürü bir borç bilirim.

Sema ÜNAL

8 Haziran 2017/13 Ramazan 1438

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR.....	vii
ÖZET.....	viii
SUMMARY.....	ix

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ, YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE SINIRLARI.....	2
II. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE GAYESİ.....	2
III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI	3

BİRİNCİ BÖLÜM

DELÂLETİ KAPALI LÂFIZLARDAN BİRİ OLARAK MÜCMEL VE ULÛMÜ'L-KUR'ÂN'DA MÜCMEL-MÜBEYYEN İLMİ

I. DELÂLETİ KAPALI LÂFIZLAR.....	6
II. MÜCMEL VE MÜBEYYEN KAVRAMLARI.....	9
A. Mücmelin Tanımı ve Kısımları.....	10
B. Mübeyyenin Tanımı ve Kısımları.....	13
III. MÜCMELİN SEBEPLERİ, İLLETİ VE HÜKMÜ.....	16
A. Mücmelin Sebepleri.....	16
1. Kelimenin Müşterek Olması.....	16
2. Hazif.....	17
3. Zamirin Mercii Konusundaki İhtilaf.....	17

4. Atıf ve İsti'naf İhtimalinin Bulunması.....	18
5. Lâfzın Muhatabının Belirsizliği.....	19
6. Taktîm ve Te'hîr.....	19
7. Bedel.....	20
B. Mücmelin İleti.....	20
C. Mücmelin Hükümü.....	22
IV. MÜCMELİN DELALETİ KAPALI LÂFIZLAR ARASINDAKİ KONUMU.	24

İKİNCİ BÖLÜM

MÜCMELİN TEBYİNİNDE KUR'ÂN'IN, HZ. PEYGAMBER'İN (s.a.v.) VE İLK ÜÇ NESLİN KONUMU

I. KUR'ÂN-I KERÎM'İN MÜCMELİ TEBYİNİ.....	29
II. HZ. PEYGAMBER'İN (s.a.v.) TEBYİNİ.....	33
A. Kur'ân'da Hz. Peygamber'e (s.a.v.) Tebyîn Görevinin Verilmesi.....	34
B. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Kur'ân'ı Tefsiri ve Mücmel Lâfızları Açıklama Metodu.....	36
III. İLK ÜÇ NESLİN MÜCMELİ TEBYİNİ.....	40
A. Sahâbe Nesli ve Kur'ân ve Hadislerde Sahâbenin Fazileti.....	40
1. Kur'ân'la Amel Etmede Tutumları ve Tefsirde Sahâbe Kavlinin Değeri..	43
2. Sahâbenin Mücmeli Tebyîni.....	46
B. Tâbiûn ve Tefsir İlmine Katkısı.....	48
C. Tebe-i Tâbiîn Dönemi ve Kur'ân Tefsirindeki Konumları.....	52

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUR'ÂN'DAKİ MÜCMEL KELİMELER VE DELÂLETLERİ

I. İ'TİKÂDA DAİR MÜCMEL LÂFIZLAR.....	57
A. 'Lâ Tüdrikuhû'l-Ebsâr' (لا تُدْرِكُهُ الْبَصَارُ).....	57

B. ‘Yevmi’d-Dîn’ (يَوْمِ الدِّينِ).....	59
C. ‘Mefâtihu’l-Gayb’ (مَفَاتِيحُ الْغَيْبِ).....	59
D. ‘Ve’l-iezîne Hâdû ve’n-Nasârâ’ (وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى).....	60
E. ‘el-Kevser’ (الْكَوْثَرُ).....	62
F. ‘Li nürîyehû min ‘âyâtinâ’ (لِنُورِيهِ مِنْ آيَاتِنَا).....	63
G. ‘el-Emn’ (أَقَامُنَا).....	64
II. AHKÂMA DAİR MÜCMEL LÂFIZLAR.....	65
A. ‘Salât’ (الصَّلَاةُ).....	65
B. ‘el-Hacc’ (حَجٌّ).....	66
C. ‘es-Siyâm’ (الصِّيَامُ).....	67
D. ‘Hakkahû’ (وَأَتُوا حَقَّهُ).....	69
E. ‘Ve’msehû bi ruûsikum’ (وَأَمْسَحُوا بِرُؤُوسِكُمْ).....	70
F. ‘el-‘Azâb’ (وَيَذُرُّهَا عَنَّا الْعَذَابُ).....	70
G. ‘Kurû’ (قُرُوءٌ).....	72
H. ‘Lâmestum’ (لَمَسْتُمْ).....	73
I. ‘Hakkahû’ (حَقَّهُ).....	75
K. ‘Sultân’ (سُلْطَانًا).....	76
III. DİĞER KONULARDAKİ MÜCMEL LÂFIZLAR.....	77
A. ‘Sallû ‘aleyhi’ (صَلُّوا عَلَيْهِ).....	77
B. ‘Kelîmât’ (كَلِمَاتٍ).....	79
C. ‘Mesel’ (مَثَلًا).....	79
D. ‘Fektulü’l-müşrikîn’ (فَاتَّقُوا الْمُشْرِكِينَ).....	80
E. ‘es-Suht’ (السُّحْتِ).....	80
F. ‘Fî mâ ehta’tüm’ (فِيمَا أَخْطَأْتُمْ).....	81
G. ‘Seb’an mine’l-mesânî’ (سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي).....	82
H. ‘Bid’a Sinîn’ (يُرْضَعُ سِنِينَ).....	83
I. ‘Tilke Emâniyyuhum’ (تِلْكَ أَمَانِيَّتُهُمْ).....	83

K. ‘Ve iz ce‘alne’l-beyte mesâbeten li’n-nâsi ve emnen’ (وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَقَابَئِلَ لِلدِّينِاسِ) (فَلَا يُنَارِعُكَ فِي الْأَمْرِ).....84
L. ‘Felâ yunâzi‘unneke fi’l-emr’ (فَلَا يُنَارِعُكَ فِي الْأَمْرِ).....84
M. ‘Mâ teyessera mine’l-Kur’ân’ (مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ).....85
N. ‘Le‘alleke terdâ’ (لَعَلَّكَ تَرْضَى).....85
SONUÇ.....87
KAYNAKÇA.....90
ÖZGEÇMİŞ.....102

KISALTMALAR

a.s.: Aleyhisselam

b.: İbn

bkz: Bakınız

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

Ed.: Editör

h.: Hicri

H.z.: Hazreti

İFAV: İlahiyat Fakültesi Vakfı

M.Ü.: Marmara Üniversitesi

nşr.: Neşreden, tahkik eden

r.a: Radiyellahu ‘anh

r. anhâ: Radiyellâhu ‘anhâ

r.anhum: Radiyellahu anhum

s.: Sayfa sayısı

Sad.: Sadeleştiren

s.a.v.: Sallallâhu aleyhi ve selem

T.C.: Türkiye Cumhuriyeti

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

trc.: Tercüme Eden

ts.: Tarihi yok

v.: vefat tarihi

Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tez Özeti

Tezin Başlığı: Mücmel-Mübeyyen İlmi ve Kur'ân-ı Kerîm'deki Mücmel Kelimelerin Delâlet Etiği Anlamlar	
Tezin Yazarı: Sema ÜNAL	Danışman: Prof. Dr. İbrahim Hatiboğlu
Kabul Tarihi: 04.07.2017	Sayfa Sayısı: IX+102
Anabilimdalı: Temel İslâm Bilimleri Bilimdalı: Temel İslâm Bilimleri	
<p>Manaya delâleti kapalı lâfızlardan biri olarak bilinen mücmel, Kur'ân-ı Kerîm'de bazı âyetlerde bulunması sebebiyle ve söz konusu ifadelerin tebyini/mübeyyeni de kimi zaman Kur'ân-ı Kerîm kimi zaman Hz. Peygamber (s.a.v.) kimi zamanda ashâb-ı kirâm vesilesiyle açıklığa kavuşarak, kendi içinde belirli ilke ve metotları barındırması sebebiyle ulûmü'l-Kur'ân içerisinde 'mücmel-mübeyyen' başlığı altında dâhil edilmiştir. Bu çalışmada, Kur'ân-ı Kerîm ve onun tefsiriyle doğrudan ilgili olduğu gerçeğinden hareketle, Kur'ân-ı Kerîm'deki mücmel âyetlerin ve tebyini üzerinde duruldu.</p> <p>Çalışmamızda, mücmel teriminin anlamına daha iyi vakıf olabilmek gayesiyle, manaya delâleti açık ya da kapalı lâfızların ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı fıkıh usûlü ilminden istifade etmek suretiyle giriş kısmı yazılmış, ardından birinci bölümde ulûmü'l-Kur'ân kitaplarından hareketle tefsirde mücmelin konumuna, sebeplerine ve mübeyyen hâllerine dikkat çekilerek, ayrıca mücmelin tebyininde naklin ön plânda olduğu vurgulandı.</p> <p>İkinci ve üçüncü bölümde ise tespit edilebildiği ölçüde Kur'ân'daki mücmel lâfızları tebyin etmede nakle müracaat edilmesi gerektiğinin bilincinde olarak, nakle esas teşkil eden kaynaklarının kıymetini bir kez daha hatırlatıp Kur'ân'da var olan mücmel âyetlerin tebyinleri için öncelikle Kur'ân'a ve Allah Resûlü'nün (s.a.v.) sünnetine sonrasında ise daha ziyade ashâb-ı kirâm olmak üzere ilk üç neslin rivâyet ve açıklamalarına değinildi. Ayrıca son kısımda mücmel âyetleri, itikâdî, amelî gibi konularına göre değerlendirerek açıklamalarına yer vermeye çalışıldı.</p>	
Anahtar kelimeler: Mücmel, mübeyyen, tebyin, Kur'ân, Hz. Peygamber (s.a.v.), sahâbe	

Yalova University Insitute of Social Sciences Master Thesis

Thesis Title: Mucmel-Mubeyyen Science and Meanings of Mucmel Words in Qur'an	
Thesis Autor: Sema UNAL	Advisor: Prof.Dr. İbrahim Hatiboglu
Date of Acceptance: 04.07.2017	Total Number of Pages: IX+102
Deparment: Basic Islamic Sciences	Field of Study: Basic Islamic Sciences
<p>“Mucmel” is a closed term which is in existence in the Qur'an's some versicles. Mucmel versicles's explanation are expressed sometimes by the Qur'an's itself, sometimes by Messenger of Allah (s.a.v.), sometimes by his companions (r.anhum). The mucmel is accepted as a one of Qur'anic sciences; because it has spesific principles and methods. Acting on the fact that this work is directly related to the Qur'ân and it's commentary, it focuses on the mucmel verses of the Qur'an and it's explanations.</p> <p>In order to better understand the meaning of the mucmel terms in our work, the introduction has been written by benefiting from the fiqh, which is described in detail by open or closed terms. Then, we focused on 'mucmel' term's meaning, reasons and 'mubeyyen' forms in Qur'an commentary by benefiting from ulumül Qur'an books. We focused also the importance of rumor's priority on mucmel's explanation.</p> <p>In the second and third section, for explaining 'mucmel' term we touched on that necessity of firstly Qur'an and sunne of messenger of Allah, secondly 'first three generation' mostly ashab-ı kiram for 'mucmel' verse's explanation. We tried to explain the mucmel versicle's explanations with these methods in our work. In addition, we also tried to evaluate the mucmel versicles according to topics of religious and deeds etc. types at the end of this thesis.</p>	
Key Words: Mucmel, mubeyyen, Qur'ân, Prophet Muhammed (s.a.v.), mucmel's explanation, his companions (r.anhum)	

GİRİŞ
ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ, YÖNTEMİ VE
KAYNAKLARI

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE SINIRLARI

Tezin başlığında belirtildiği gibi bu çalışmanın konusu, Kur'ân-ı Kerîm ilimleri içerisinde yer alan 'mücmel-mübeyyen' ilmini anlamak, Kur'ân-ı Kerîm'deki mücmel lâfızların sebeplerini idrak etmek ve mübeyyenlerine ulaşmada öncü kabul edilen Kur'ân ve sünnetin önemine dikkat çekmektir.

Araştırmanın asıl konusunu ise Kur'ân-ı Kerîm'deki i'tikâdi, amelî ve diğer konulara dair mücmel âyetler ve bunların beyanlarına başta Kur'ân ve sünnet esas alınıp sonrasında da Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) insanlar arasında en hayırlı nesil olarak taltif ettiği sahâbe-tâbiîn ve tebe-i tâbiîn kavlerinden hareketle tespit edebilme düşüncesi teşkil etmektedir. İçerdiği anlam gereği, âlimler arasında mücmelliğin bulunduğu âyetler arasında kimi zaman birlik sağlanırken kimi zaman ihtilaflar vuku bulduğu için mücmel âyetlerin sayısı olarak tespitinde net bir ifade söylemek büyük bir iddiadır. Dolayısıyla, bu çalışmada, önceki âlimlerin takip ettiği düsturdan vazgeçmeksizin, konuların sayısına dair bir kesinlik iddiasında bulunmaksızın, kanaatimizce önemli olduğu düşünülen mevzulara dair mücmel âyetlere ve tebyinlerine yer verilmeye çalışılmıştır.

II. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE GAYESİ

Pek çok âlim tarafından tefsir usûlü için vazgeçilmez ve ilk başvurulması gereken kaynaklardan biri olarak kabul edilen, aynı zamanda da Kur'ân'la ilgili ilimleri kendisinde toplayan Süyûtî'nin (v. 911/1505) *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde 'Mücmel-Mübeyyen' başlığı müstakil bir Kur'ân ilmi olarak zikredilmiştir. Bu çalışmada özellikle buradan hareketle, mücmel ilmine ayrıntılı bir şekilde vâkıf olma ve Kur'ân-ı Kerîm'deki mücmel âyetleri tebyinde asıl kaynaklardan elde etme düşüncesi tayin edici olmuş, ayrıca bunun tefsir ilmi bağlamında araştırılması, üzerinde durulması gereken bir konu olduğuna dikkat çekilmiştir.

Mücmel ilmi, ismi gereği daha ziyade usûl-ü fıkıh ilminin konusuna dâhil edilse de sadece bu ilim çerçevesinde değerlendirilip diğer ilimlerden ayrı olarak

düşünülmemelidir. Çünkü İslâmî ilimlerdeki konular birbiriyle doğrudan ya da dolaylı irtibatlı olup birbirlerinin eksiklerini tamamlayarak ilim ve amelde daha iyi sonuçlar elde etmeye vesiledirler. Biz de bu bilinçle mücmel ilminden maksadın ne olduğunu usûl-ü fıkıh ve ‘ulûmü’l-Kur’ân ilimlerinden hareketle tespit etmeye çalıştık.

Araştırmamızın en önemli amacı, daha ziyade geleneksel kaynaklardan yararlanarak ıstılah anlamını öğrendiğimiz ‘mücmel’in Kur’ân’da geçen yerlerini âlimlerin ifadesiyle tesbit ettikten sonra beyânlarına Kur’ân-sünnet ve ilk üç nesil çerçevesinde ulaşmak, hâsıl olan durumla amel etmek ve bunu duyurmaktır. Mücmelin tebyinine zikrettiğimiz bu üç yolla vâsıl olmaktadır diğer bir amacımız ise âyetlerin doğru tefsirine ulaşmak ve bunu unutmadan ve göz ardı etmeden hatırlanılmasını sağlamaktır.

III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Tezimiz bir giriş, üç bölüm ve sonuç kısmından meydana gelmektedir. İlk bölümde mücmel teriminin anlamı üzerinde durarak delâleti kapalı lâfızlardan biri olması hasebiyle ve konuya girişte ihtiyaç olduğu düşünüldüğünden kapalı lâfızlara kısaca değinildi. Bu kısımda çalışmaya sınırlama getirmek için Hanefî mezhebinin kapalı lâfızlardaki taksimâtı esas alındı. Bundan dolayı da kaynak olarak ilk dönemlerde te’lif edilen usûl-i fıkıh eserlerinin yanı sıra sonraki dönemlerde yazılanlara da müracaat edildi. Bu bağlamda Debûsî (v. 430/1039), Serahsî (v. 483/1090), Nesefî (v. 710/1310), Tefâtânî (v. 792/1310), Molla Fenârî (v. 834/1431) ve Taşkoprizâde’nin (v. 968/1561) eserlerinden istifade edilmeye çalışıldı. Sonrasında ise ‘Mücmel-Mübeyyen’ ilminin kendilerinde müstakil başlık olarak zikredildiği Süyûtî’nin *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân* ve İbn Akîle’nin (v. 1150/1737) *ez-Ziyâde ve’l-ihsân fî ulûmi’l-Kur’ân* isimli ‘ulûmü’l-Kur’ân eserlerinden yararlanarak mücmel ve mübeyyenin tanımına, kısımlarına, sebeplerine ve hükmüne işaret edildi. Ayrıca diğer meşhur, klasik tefsir ve fıkıh usûlü eserlerinin muhtelif yerlerinde çalışmanın konusuna dair tespit edilebilen bilgiler de çalışma açısından önem arz ettiği nispette burada işaret edilmeye çalışıldı.

İkinci bölümde ise mücmel âyetlerin tebyininde sırasıyla Kur’ân-ı Kerîm’in, Allah Resûlü’nün (s.a.v.), sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn konumuna değinildi. Bu kısım

üçüncü bölüme adım olması düşüncesiyle teze dâhil edildi. Tezin konusu gereği son derece önem atfettiğimiz mücmelin tebyininde asıl başvurulması gereken kaynakların özelliklerini, açıklama metotlarını ve kıymetini öne çıkarmaya gayret gösterdik.

Üçüncü bölümde ise klasik ve modern pek çok ilmî eseri kendisinde barındıran *el-Mektebetü's-Şâmile* adlı bilgisayar programındaki kayıtlı kütüphaneden faydalanılarak daha ziyade tefsir âlimlerinin 'mücmel' diye belirttikleri âyetler ya da lâfızlar ele alınıp tefsirlerine Kur'ân, sünnet ve ilk üç neslin açıklamalarıyla yer vermeye çalışıldı. Âlimlerin çoğunluğunun mücmel olarak belirttiği âyet ya da lâfzın yanında tek bir âlimin de mücmel olarak zikrettiği âyetteki ifadeye de çalışmada yer verildi. Ayrıca mücmelin tanımından ve tebyîn şeklinden hareketle kendi belirlediğimiz mücmel birkaç lâfzı da zikretmeyi gerekli gördük. Bu kısımda tebyînleriyle birlikte ifade edilen otuz mücmel âyet, akıllarda daha kalıcı olacağı düşüncesiyle 'itikâdî, amelî ve diğer konulara dair mücmel lâfızlar' şeklinde üç ana başlık altında tetkike tabi tutulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

DELÂLETİ KAPALI LÂFIZLARDAN BİRİ OLARAK MÜCMEL VE 'ULÛMÜ'L-KUR'ÂN'DA MÜCMEL-MÜBEYYEN İLMİ

I. DELÂLETİ KAPALI LÂFIZLAR

Hicrî IV. yüzyılın başlarından itibaren¹ fıkıh usûlü ilminde lâfızlar manaya delâletlerinin açık ya da kapalı olması açısından çeşitli kısımlara ayrılmaya başlanmıştır.² Kapalı lâfızlar, mana bakımından kendisiyle ne murâd edildiği bilinemeyen ve anlaşılması için hârici destekleyici unsurlara ihtiyaç duyan lâfızlardır.³ Söz konusu lâfızların ne şekilde adlandırılacağı ve çeşitlerinin neler olduğu konusunda âlimlerin ittifak ettiği hususlar bulunduğu gibi, ihtilâfa düştükleri yerlerde vardır.

Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerine mensup âlimlerin çoğunluğunun te'lif ettiği usûl-i fikh eserleri incelendiğinde, kapalı lâfızlar meyânında genelde mücmel ve müteşâbih zikrettikleri görülür. Şu halde cumhûr-i ulemânın kapalı lâfızları bu şekilde ikiye ayırma hususunda hemfikir olduklarını söylemek mümkündür.⁴ Hanefî usûlü âlimleri ise lâfızlar ve delâletleri konusunda diğer mezhep âlimlerine nazaran daha ayrıntılı bir taksimâta gitmek sûretiyle, Kur'ân-ı Kerîm'deki delâleti kapalı lâfızları sırasıyla hafî, müşkil, mücmel ve müteşâbih şeklinde dört başlık altında ele almışlardır.⁵

-
- ¹ Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullâh b. Ömer b. İsa ed-, *Takvîmü'l- edille fi usûli'l-fikh*, (nşr. Halil Muhyiddin), birinci baskı, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye 1421/2001, s. 116-118; Ayrıca bkz. Görgün, Tahsin, "Lâfız", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV, 2003, XXVII, 45; Yavuz, Yusuf Şevki, "Müteşâbih", *TDV*, Ankara: 2006, XXXII, 206; Güman, Osman, "Hanefî Fıkıh Usûlü Literatüründeki Lafızlar Taksiminde Mantıksal Tutarlılık Problemi: Pezdevî Örneği", *Divân: Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, cilt: XVII, sayı: 33, 2012/105-106.
- ² Zekiyyüddîn Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, (trc. İbrahim Kâfi Dönmez), on altıncı baskı, Ankara: TDV Yayınları 2012, s. 368.
- ³ Koçak, Zeki, *İslâm Hukuk Metodolojisinde Teâruzu Gidermede Tercih Yöntemi (Hanefî Uygulaması)*, Danışman: Prof. Dr. Davut Yaylalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2004, s. 138.
- ⁴ Meselâ bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, (nşr. Ebû İshak İbrâhîm b. Mustafa), birinci baskı, Dârü'l-Hüdâ 1423/2003, I, 203-234; İcî, Ebü'l-Fazl Adüdüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-, *Şerhu'l-Azudi 'alâ muhtasarı'l-münteha'l-usûli li İbni Hâcib*, (nşr. Fâdi Nasîf-Târik Yahyâ), birinci baskı, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye 1421/2000, s. 237; Kelvezânî, Ebü'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed el-Hasen el-, *et-Temhîd fi usûli'l-fikh*, (nşr. Müfid Muhammed), Mekke: Merkezi'l-Buhûsi'l-İlmî 1985, II, 229-275; Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh ez-, *el-Bahru'l-muhît fi usûli'l-fikh*, Kuveyt: Dâru's-Safve, I, 452-461.
- ⁵ Debûsî, *Takvîmü'l- edille*, s. 117-118; Serahsî, Ebû Bekr Muhammed Ebî Sehl Ahmed es-, *Usûlü's-Serahsî*, (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Afgâni), Hindistan 1372, I, 167-170; Abdülazîz el-Buhârî, Alâduddîn Abdul'azîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr 'an usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*, (nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer), birinci baskı, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye 1418/1997, I, 82-88.

Bu lâfızlardan “sîganın kendisinden kaynaklanmaksızın, başka bir sebepten dolayı, manası gizli olan ya da kapsamında birçok fert bulunup, lügat açısından bu fertlerden hangisine delâlet ettiğine dair şüphe uyandıran lâfız” anlamında kullanılan hafi,⁶ Hanefî usûl âlimlerine göre, kapalılık derecesinin ilk sırasında yer almakta olup, söz konusu kapalılığın ortadan kaldırılması için bir incelemeye ve içtihâda gerek duyar.⁷ Meselâ, “وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا” âyetindeki (el-Mâide 5/38) ‘السَّارِقُ’ lâfzı⁸ lügatte “başkasının malını gizli bir şekilde çalan” olmakla birlikte, yan kesici anlamındaki ‘الطَّارِقُ’⁹ ve kefen soyucu anlamındaki ‘التَّبَّاشُ’ lâfızlarının söz konusu kelimenin anlamına dâhil olup olmadığı bilinmediği için ‘السَّارِقُ’ kelimesi hafi konumundadır.⁹ Buradaki hafilik sebebiyle, yan kesiciye ve kefen soyucusuna hırsızın cezasıyla aynı ceza verilip verilmeyeceği âlimler tarafından tartışılmıştır.¹⁰

Kapalı lâfızların ikinci sırasında yer alan ve içinde bir müşkillik ve çözüm zorluğu barındıran müşkil, kendisinden kastedilenin bilinmediği, ancak; üzerinde ince düşünülmesiyle idrâk edilebilen lâfızdır.¹¹ Müşkildeki söz konusu kapalılık ya manasındaki kapalılıktan ya da istiâre-i bed’iyyeden kaynaklanmaktadır.¹² Tefsir usûlü kitaplarında Müşkilâtü’l-Kur’ân başlığı altında zikredilen müşkil âyetler, kendisinde asla müşkillik bulunmadığı hâlde ilk bakıldığında bir çelişkiyi çağrıştıran lâfızlar olarak tanımlanır.¹³ ‘Ulûmu’l-Kur’ân kitaplarındaki söz konusu başlığın içeriğinde, Kur’ân’da geçen müşkil lâfızlardaki hissedilen vehmi ortadan kaldırmaya ve Kur’ân’da herhangi bir tenâkuzun bulunmadığına dâir âlimler tarafından gelen açıklamalar¹⁴ Kur’ân’daki bu

⁶ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü’l-esrâr*, I, 82; Şâkir Hanbelî, *Fıkıh Usûlü*, (trc. Mustafa Yıldırım), İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları 2010, s. 144; Zekiyyüddîn Şa‘bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 382.

⁷ Şâkir Hanbelî, *Fıkıh Usûlü*, s. 144.

⁸ Şâkir Hanbelî, *Fıkıh Usûlü*, s. 145.

⁹ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü’l-esrâr*, I, 82; Ayrıca bkz. Koçak, *İslâm Hukuk Metodolojisinde Teâruz*, s. 139.

¹⁰ Zekiyyüddîn Şa‘bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 383-384; bkz. Koçak, *İslâm Hukuk Metodolojisinde Teâruz*, s. 139.

¹¹ Molla Fenârî, Muhammed b. Hamza b. Muhammed, *Fusûlü’l-bedâ’i fi usûli’ş-şerâi’*, İstanbul: Şeyh Yahyâ Efendî Matbaası, 1289/1872, 85.

¹² Molla Fenârî, *Fusûlü’l-bedâ’i*, s. 85; Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, dördüncü baskı, İstanbul: Ensar Neşriyat 2013, s. 434; Şâkir Hanbelî, *Fıkıh Usûlü*, s. 146.

¹³ Sülün, Murat, “Mahiyeti, Sebep ve Çözümleri Çerçevesinde Müşkilü’l-Kur’ân”, *Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları III*, İstanbul 2002, s. 331.

¹⁴ Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh ez-, *el-Burhân fi ulûmi’l-Kur’ân*, (nşr. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim), Kahire: Dâru’t-Türas, II, 45-48; İbn Akîle,

tür lâfızlara nasıl bir tutum sergileneceğini göstermektedir.

Manaya delâleti kapalı lâfızların sıralamasında üçüncü kısımda yer alan ve tezin konusunu teşkil eden mücmel hakkında ise ed-Debûsî, (v. 430/1039) mücmelin beyân edilme özelliğinin üzerinde durarak, “Müteşâbih, beyân ihtimali olan mücmel lâfızdan kapalılık bakımından daha üst konumdadır”¹⁵ demiştir.

Lâfzın bizâtihi kendisi kapalı olan,¹⁶ kendisiyle kastedilenin bilinme ve beyân edilme umudunun son bulduğu¹⁷ ya da ancak ilimde derinleşmiş kimseler tarafından mânâları idrâk edilebilen kapalı lâfızlara ise müteşâbih lâfızlar denir.¹⁸ Râgıb el-İsfahânî (v. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *el-Müfredât* adlı eserinde müteşâbih âyetleri, bilinmesi mümkün olmayanlar, bilinebilir olanlar ve yalnız râsih âlimlerin bildiği kısımlar şeklinde üçe ayırmıştır.¹⁹ Öte yandan Kur’ân’da müteşâbih âyetler, hakîki ve izâfi olarak ikiye ayrılıp, hurûf-u mukatta‘alar, Allah’ın sıfatları, deccal, kıyâmet saati, ruh, sûr, dabbetu’l-arz, arş, kürsî, kalem, levh-i mahfûz, sidre-i muntehâ, beyt-i ma‘mûr ile ilgili âyetler hakîki müteşâbih kısmına girip bilinemezken,²⁰ kastedilen mananın anlaşılması için hârici bir delilin,²¹ beyânın ya da Kur’ân-ı Kerîm hakkında derin bilgi birikimine sahip bir âlimin varlığında bilenebilen izâfi müteşâbihler de mevcuttur.²²

Kadim dönemden günümüze kadar âlimler arasında müteşâbih lâfızların bilinip bilinmemesi hakkında ihtilâflar meydana gelmiştir. Tefâtânî (v. 792/1390) *et-Telvîh*

Cemâlüddîn Ebû Abdillâh el-Mekkî, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, birinci baskı, Birleşik Arap Emirlikleri: Câmîatu's-Şârika 1427/2006, V, 196-214.

¹⁵ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 118.

¹⁶ Tefâtânî, Sa‘düddîn Mes‘ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî et-, (nşr. Şeyh Zekerîyya Umeyrât), *Şerhu't-telvîh 'ala't-tavzîh li metni tenkihi fi 'usûli'l-fikh*, birinci baskı, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-‘İlmiyye, I, 237.

¹⁷ Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfizüddîn Abdullâh b. Ahmed b Mahmûd en-, *Keşfü'l-esrâr şerhi'l-musannif 'ala'l-menâr*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-‘İlmiyye, I, 221; Taşkoprîzâde, Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-Saâde ve misbâhu's-siyâde fi mevzûâti'l-'ulûm*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-‘İlmiyye 198, II, 400.

¹⁸ Zekiyüddîn Şa‘ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 390.

¹⁹ Sofuoğlu, Mehmed, *Tefsire Giriş*, İstanbul: Çağrı Yayınları 1981, s. 155.

²⁰ Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, dördüncü baskı, İstanbul: İfav Yayını 2015, s. 223.

²¹ Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, s. 223.

²² Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, s. 223 (Kâinata Allah’ın yarattığı ancak kulların hakkında tefekkür etmeden ya da araştırma yapmadan bilgi sahibi olamayacağı nice nimetleri ve gizli hazineleri mevcuttur. Daha ziyâde kâinata ilgili âyetlerde bulunan izâfi müteşâbihler, ilk dönem tefsir kaynaklarında tam manasıyla anlaşılmazken bilimin ve teknolojinin ilerlemesiyle sonraki zamanlarda açıklığa kavuşabilir. Bunun örneğini daha iyi anlayabilmek için Taberî ve Fahrüddîn er-Râzî’nin Rahman sûresinin 19. ve 20. âyetlerini tefsirlerine bakınız).

adlı eserinde, Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetinde “لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ” lâfzında Abdullâh b. Abbâs’tan (r.a.) gelen kıraati²³ delil göstererek vakfetmeyi vakf-ı lâzım ya da vakf-ı vâcib kabul edip müteşâbih âyetlerin asla bilinemeyeceğini söyleyen âlimlerin görüşlerini kabul ettiğini bildirerek söz konusu görüşün Kur’ân’ın nazmına daha uygun olduğunu zikretmiştir.²⁴ Nitekim âyette müteşâbihâtın peşine düşmek kalplerinde eğrilik bulunan kimselerin özelliği iken, müteşâbihâtı anlamakta âcizliğini ifade ettikten sonra “Rabbimize iman ettik. Âyetlerin hepsi Allah katındandır”²⁵ diyerek müteşâbihlerin hakikatini kabul edenlerin ilimde derinleşmiş kimselerin özelliği olduğunu belirtilmiştir.²⁶ Müteşâbih lâfızların bilinebileceğini söyleyen ikinci grup âlim ise bazı sûre başlarında bulunan hurûf-u mukatta‘aların sûre isimleri olduğunu, âyetlerde geçen ‘veh’ kelimesinin rızâ; ‘yed’ kelimesinin mecâzen kudret manasına geldiğini ifade etmişlerdir.²⁷ Âlimlerin söz konusu kelimelere böyle mana vermelerinin sebebi, insanların yanlış te’viller yaparak sıfatlar konusunda Allah’ın insanlara benzetilmesi gibi dalâlete hatta küfre yol açan yorumlarına engel olmaktır.²⁸

Sonuç olarak, daha ziyâde itikâd ile ilgili âyetlerde bulunan²⁹ müteşâbih lâfızların hakiki mânâsına her dâim itikâd edip³⁰ ilimde râsihûn seviyesine gelenlerin de bunlar hakkında görüş beyân etmelerinin akabinde âyetin gösterdiği düstûru akıllarından çıkarmaksızın ashâb-ı kirâmın bilmedikleri meseleler hakkında “Allah ve Resûlü daha iyi bilir”³¹ sözleri gibi “Allâhu a‘lem” demeleri, onların güzel ahlâkını almaları vesilesiyle eserlerinin asırlarca okunmasına fayda sağlayacaktır.

II. MÜCMEL VE MÜBEYYEN KAVRAMLARI

²³ Nesefî, *Keşfü’l-esrâr*, I, 221.

²⁴ Teftâzânî, *et-Telvîh*, s. 238.

²⁵ Âl-i İmrân 3/7.

²⁶ Teftâzânî, *et-Telvîh*, s. 238.

²⁷ Teftâzânî, *et-Telvîh*, s. 238.

²⁸ Haçkalı, Abdurrahman, *İslâm Hukuku El Kitabı-Hüküm Çıkarma (İstinbat) Yöntemleri*, (Ed: Talip Türcan), üçüncü baskı, Ankara: Grafiker Yayınları 2015, s. 223.

²⁹ Haçkalı, *İslâm Hukuku El Kitabı-Hüküm Çıkarma*, s. 223.

³⁰ Debûsî, *Takvîmü’l-edille*, s. 118.

³¹ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrâhîm el-Cûfi el-, (v. 256/870), *Sahîhu’l Buhârî*, birinci baskı, Dîmeşk: Dâru İbn Kesîr 1423/2002, “*Kitâbu’l-Hac*”, 132 (hadis no: 1741.)

Tefsir usûlü ilminde mücmel ve mübeyyen ilmi önemli bir yer tutmakta olup, büyük ölçüde fıkıh usûlü eserlerinde konuya müstakil başlık altında yer verilmekle birlikte, ‘ulûmü’l-Kur’ân’a dair eserlerde de mücmel ve mübeyyen meselesi dağınık şekilde farklı başlıklar altında ele alınmıştır. Mesele, ‘ulûmü’l-Kur’ân kitaplarından sadece Süyûtî’nin (v. 911/1505) *el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân* adlı eserinin 46. bâbında ‘Mücmel-Mübeyyen’³² ve İbn Akîle’nin (v. 1150/1737) *ez-Ziyâde ve ‘l-ihsân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân* adlı eserinin 101. nevinde ‘Mücmel-Müfesser’³³ şeklinde müstakil bir konu başlığı olarak yer almıştır. Buradan hareketle, müfessirlerce, mücmel ve mübeyyen ilminin aynı zamanda Kur’ân ilimlerinin de bir konusu olarak kabul edildiğini söylemek mümkündür.

A. Mücmelin Tanımı ve Kısımları

Lügatte ‘ج-م-ل’ kök fiilinin if’âl bâbından ism-i mef’ûl olan mücmel kelimesinin ‘جَمَعُ عَنْ تَفْرِيقَةٍ / dağınık bir şeyi toplamak’ manasına geldiği ifade edilmektedir.³⁴ Kelime, *el-Misbâhu’l-münîr*’de ‘أَجْمَلْتُ الشَّيْءَ إِجْمَالًا / herhangi bir şeyi icmâlen ifade ettim’ cümlesinde görüldüğü üzere, ‘bir şeyi ayrıntıya kaçmadan derleyip topladım’ anlamında kullanılmaktadır.³⁵ Ayrıca ‘أَجْمَلُ’ fiili, ‘طَلَبُ’ mastarıyla kullanıldığında ‘أَجْمَلُ فِي الشَّيْءِ / aşırıya kaçmadan orta yolda olanı istedi,’ ‘الرِّزْقُ قَسُومٌ فَأَجْمَلُ فِي الطَّلَبِ / rızkın payı bellidir, isteğinde ölçülü davran.’ gibi anlamlara gelmektedir.³⁶

³² Süyûtî, *el-İtkân*, s. 592.

³³ İbn Akîle, *ez-Ziyâde*, V, 139.

³⁴ Fîrûzâbâdî, Ebû’t-Tâhir Mecdüddîn el-, ‘ج-م-ل’, *el-Kâmûsi ‘l-muhît*, Kahire: Bûlak Matbaası, 1303/1983, III, 340.

Fîrûzâbâdî’nin mücmel kelimesinin lügat manasını açıklarken kullandığı ‘جمع/toplamak’ kelimesinden hareketle, bu kullanımın Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hayatı ve ahlâkı hakkında yazılan gerek siyer gerek şemâil eserlerinde O’nun (s.a.v.) konuşmasının keyfiyetinin ‘جوامع الكلم / az sözle çok anlam ifade edebilen’ oluşu arasında doğrudan bir irtibatın bulunduğunu söylemek mümkündür (bkz. Buhârî, “Kitâbu’l-Cihad”, 122 (Hadis no:2977) “Ben cevâmî‘u’l-kelim ile gönderildim”).

³⁵ Feyyûmî, Ebü’l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Ali el-, *el-Misbâhu’l-münîr fî garîbi şerhi’l-kebir li ‘r-Râfi ‘i*, Kâhire: Emîriyye Matbaası, I, 152; Fîrûzâbâdî, *Kâmûsü ‘l-muhît*, s. 237; İbn Akîle, *ez-Ziyâde*, V, 139.

³⁶ İbn Manzûr, Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü’l-‘Arab*, (nşr. Abdullah Ali Kebîr, Muhammed Ahmed Hasbullah, Hâşim Muhammed eş-Şâzelî), yeni baskı, Kahire: Dâru’l-Meârif 1119, I, 685; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü ‘l-muhît*, III, 340.

Râgıb el-İsfahânî ise (v. V/XI.yüzyılın ilk çeyreği) *el-Müfredât* adlı eserinde mücmel teriminin ‘tafsîli olarak beyân edilmemiş kelâm’ şeklinde lügat manasını verdikten sonra fakihlerin mücmel kavramı için kullandığı ıstılâhî anlama da değinmiştir.³⁷ Şu halde, Kur’ân’daki mücmel âyetler, söz ve hitapla ilgilendiğinden mücmelin lügat manası olarak, ‘tafsilatlı bir şekilde değil de daha kısa ve öz biçimde ifade edilen söz’ şeklindeki tanımı, tercih edilmeye daha uygundur.

Mücmel-mübeyyen ilminin konu edildiği ‘ulûmü’l-Kur’ân eserlerine göre söz konusu lâfzın ıstılâhî anlamını ‘delâleti açık olmayan,³⁸ kendisiyle kastedilenin anlaşılmadığı mübhem lâfızdır’ şeklinde tarif etmek mümkündür.³⁹ Aynı zamanda Şârî tarafından kendisi hakkında henüz bir beyanın gelmediği lâfza da mücmel denir.⁴⁰ İbn Akîle el-Mekkî (v. 1150/1737) ise tefsir usûlüne dair eseri *ez-Ziyâde ve’l-ihsân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*’da mücmeli, ‘kendisinde manaların izdiham ettiği ve asıl kastedilenin ancak açıklanmasını isteyerek ve düşünerek bilinebilen lâfız’⁴¹ şeklinde tarif etmiştir.

Fıkıh ve tefsir usûlü eserlerinde mücmel konusunda verilen bilgiler incelenerek, birlikte değerlendirildiğinde⁴² mücmel terimini en kuşatıcı şekilde şöyle tanımlamak mümkündür:

Kur’ân’ı Kerîm’de kelimenin lügat manası ya da örfte kullanılan anlamının ötesinde kelâm itibariyle onu söyleyen Allah (c.c.); söz, fiil ve takrîr bakımından onu tebyîn eden Hz. Peygamber (s.a.v.) ile vahye en yakın muhâtap konumundaki ashâb-ı kirâm (r.anhum) tarafından tefsir edilmediği müddetçe anlamı kapalı kalan lâfızlara mücmel lâfızlar ya da mücmel âyetler denir.

Mücmel kelime, ibârenin bizâtihi kendisiyle anlaşılmaz. Hakkında istifsâra (soru sorup açıklama istemeye), vasıflarını öğrenmeye ve neticede bunların hepsini

³⁷ Râgıb el-İsfahânî, Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er- , *el-Müfredât fi garibi’l-Kur’ân*, (nşr. Muhammed Seyyid Geylânî), Beyrut: Dârü’l-Ma‘rife, ts, s. 98.

³⁸ Süyûtî, *el-İtkân*, s. 592.

³⁹ İbn Akîle, *ez-Ziyâde*, V, 160.

⁴⁰ Şa‘bân Muhammed İsmâ‘îl, *el-Medhal li dirâseti’l-Kur’ân ve’s-sünnet ve’l-‘ulûmü’l-islâmiyye*, Medine: Dârü’l-Ensar, 1399/1980, I, 488.

⁴¹ İbn Akîle, *ez-Ziyâde*, V, 139.

⁴² Gazzâlî, İmam Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-, *el-Mustasfâ min ilmi’l-‘usûl*, (nşr. Dr. Hamza b. Zuheyr), Medine 1413, III, 37-38; Kelvezânî, *et-Temhîd fi ‘usûli fikh*, II, 229; Haskefî, Alâuddîn Muhammed b. Ali b. Muhammed el-, *İfâdatü’l-envâr ‘alâ ‘usûli’l-menâr*, (nşr. Muhammed Berakât), ikinci baskı, Dimeşk: Mektebetü’l-İmâmu’l-Evzâi 1429/2008, s. 116; Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-, *İrşâdu’l-fuhûl ilâ tahkiki’l-hakki min ilmi’l-‘usûl*, (nşr. Ebû Hafı Sami), birinci baskı, Riyad: Dârü’l-Fazile 1421/2000, I, 721; Zekiyuddîn Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 387.; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 410.

düşünmeye başvurmayı gerektirir.⁴³ Nitekim Haskefi; (v. 1088/1677) İbn Melek, (v. 821/1418) İbn Nüceym, (v. 970/1563) Sadruşşerî'a, (v.747/1316) İbn Kemâl⁴⁴ (v. 940/1534) gibi döneminde ve daha sonra da fıkıh ilminde uzmanlaşmış ve köşe taşı kabul edilen müelliflerin görüşlerinden istifade etmek suretiyle te'lif ettiği *İfâdatü'l-envâr* 'alâ usûli'l-Menâr adlı eserinde, mücmelin mübeyyen hâle gelebilmesi için yukarıda bahsi geçen (a) istifsâr, (b) talep ve (c) teemmül şeklinde ifade edilen üç merhaleyi geçmesi gerektiğini belirtmiştir.⁴⁵

Haskefi, (v. 1088/1677)mücmelin ancak nakil yoluyla bilinebileceğini ifade ettikten sonra,⁴⁶ mücmelin nakil öncülüğünde istifsar, talep ve teemmül yollarıyla müfesser hâle geçeceğini 'الصلاة/namaz' örneğiyle açıklar. Lügat manası 'dua' olan 'الصلاة/namazın, şeriatta belli bir fiil için kullanıldığı, ancak Allah Resûlü'ne (s.a.v.) sorularak anlaşılabilir. Soruya verilen cevapla birlikte 'namazın vasıfları/hangi fiilleri kapsadığı merak edilir. Şu halde, kıyâm, ku'ûd, rükû, sücûd, iftitâh tekbiri, kıraat, tesbih ve zikir gibi vasıfları olduğu öğrenilen namaz hakkında düşünüldüğünde farz, vâcip, sünnet, nâfile gibi konumlarının bulunduğu görülmektedir.⁴⁷

Kanaatimizce, Haskefi'nin mücmeli tarifte takip ettiği yöntem gayet yerinde olup, mücmelin nakle dayanmadan ve Hz. Peygamber'den (s.a.v.) gelen bir rivâyeti kabul etmeksizin bilinmeyeceği âşikârdır. Öte yandan mücmelin, nakiller çerçevesinde insanı düşünmeye ve araştırmaya sevk eden bir yönü olduğu da görülür. Nitekim Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de pek çok sûrede, Müslümanları, âyetleri hakkında tefekkür⁴⁸ ve tedebbüre⁴⁹ yöneltmektedir.

Hanefî fakihlerinin önde gelenlerinden sayılan ve aynı zamanda müfessir olan el-Cessâs, (v. 370/981) usûl-i fıkıh eserinde mücmel lâfzı, umum manaya yakın olup bu bağlamda umum lâfızla aynı manaya gelen mücmeller ile umum manayı ifade etmeyen

⁴³ Haskefi, *İfâdatü'l-envâr*, s. 116.

⁴⁴ Haskefi, *İfâdatü'l-envâr*, s. 51.

⁴⁵ Haskefi, *İfâdatü'l-envâr*, s. 116.

⁴⁶ Haskefi, *İfâdatü'l-envâr*, s. 116.

⁴⁷ Haskefi, *İfâdatü'l-envâr*, s.116-117.

⁴⁸ el-En'âm 6/50.

⁴⁹ en-Nisa 4/82.

mücmeller olmak üzere iki kısma ayırır.⁵⁰ Ona göre birinci kısımdaki mücmeli, umûm lâfız diye ifade etmek câizdir ve bu kısma giren mücmel, beyâna ihtiyaç duymaz; çünkü umûm lâfızlar, zâhiren kullanılması mümkün olan hükümleri kapsar.⁵¹

İkinci kısımda zikrettiği ve umum sayılmayan mücmelin ise bizâtihi kendisinin meçhul bir lâfızda bulunması sebebiyle başkası tarafından bir beyâna gerek duyduğunu belirtir. “ وَفِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِّلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ / Onların mallarında isteyen ve istemeyenler için bir hak vardır”⁵² âyetindeki ‘حَقٌّ’ lâfzı mücmel olarak bu kısma örnektir ve bir beyâna ihtiyaç duymaktadır. Aynı şekilde ribâ, oruç, zekât gibi şer’i isimler de bu kısımdaki mücmele dâhildir.⁵³

B. Mübeyyenin Tanımı ve Kısımları

Lügatte ‘ب-ي-ن’ kök fiilinin tef’îl bâbına girmiş hâli ‘يَنَّ’, ismi mefûlü ise ‘مَيَّنَّ’ / mübeyyen’ diye ifade edilen kelimenin, *Lisânu’l-‘Arab*’ta ifade edildiğine göre sülâsî, if’âl, tef’îl, tefa’ûl, istif’âl bablarının hepsi aynı manaya gelir. ‘تَيَّنَ الشَّيْءُ’ ve ‘سُتَبَّأَنَّ’⁵⁴ cümlelerinin manalarının karşılığı olarak ‘ظَهَرَ/ortaya çıktı’ fiili zikredilir.⁵⁴ Ayrıca izah edilmiş, açıklanmış manalarına geldiği de belirtilir.⁵⁵

Müseffer kelimesiyle müterâdif/eş anlamlı olarak da kullanılan mübeyyenin istilâhî anlamı; te’vîl ihtimâline yer kalmayacak şekilde açıklanmış lâfızdır.⁵⁶ Serahsî’ye (v. 483/1090) göre müfesser, te’vîl ihtimâli bulunmayan ve kendisiyle kastedilenin bilindiği ‘mekşuf’ için konulan bir isimdir. Müfesser, fıkıh usûlünde manaya delâleti açık olan lâfızlardan sayılan zâhir ve nassın üstünde yer alarak, nas ve zâhirde hissedilen te’vîl ihtimâlinin kendisinde son bulunduğu lâfızdır.⁵⁷

Söz gelimi, “ فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ” / Melekler hepsi birlikte hemen secdeye

⁵⁰ Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *el-Fusûl fi usûli’l-fikh*, (nşr. Acil Câsım en-Neşmî), ikinci baskı, Kuveyt: Vüzerâtü’l-Evkaf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye 1414/1994, I, 63.

⁵¹ Cessâs, *el-Fusûl fi’l-usûl*, I, 63-64.

⁵² ez-Zâriyât 51/19.

⁵³ Cessâs, *el-Fusûl fi’l-usûl*, I, 64-68.

⁵⁴ İbn Manzûr, ‘ب-ي-ن’, *Lisânu’l-‘Arab*, III, 406.

⁵⁵ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, III, 406.

⁵⁶ İbn Akîle, *ez-Ziyâde*, V, 138.

⁵⁷ Serahsî, *Usûlu’s-Serahsî*, I, 165; İbn Akîle, *ez-Ziyâde*, V, 138.

kapandı”⁵⁸ âyetinde meleklerin hepsinin secde etmesi zâhirdir, âyetteki ‘أَجْمَعُونَ’ lâfzı, ‘كُلُّهُمْ’ lâfzının mübeyyenidir ve “ecmaûn” lâfzıyla te’vîl ihtimâli ortadan kalkar. Burada müfesserin (أَجْمَعُونَ) toptan) hükmü, nassın ve zâhirin (كُلُّهُمْ / hepsi) hükmüne zâiddir.⁵⁹

Kendisinde te’vîl ya da nesih ihtimâli bulunmayan müfesser/mübeyyenle amel etmek kesinlikle vâciptir.⁶⁰ Allah Resûlü (s.a.v.) hayattayken müfesserde nesih ihtimâli olabilir ve bu durumda da Allah Resûlü’nün açıkladığı şekilde müfesser lâfızla amel etmek gerekir.⁶¹ Ancak, O’nun (s.a.v.) vefatından sonra müfesserde söz konusu nesih artık bulunmayacağından dolayı mutlaka onunla amel edilir.⁶²

Aynı zamanda konunun özünü teşkil eden mücmel âyetler, tefsir edildiği zaman mübeyyen hâle gelir.⁶³ O hâlde tebyîn edilmiş mücmel lâfza mübeyyen lâfız denilir.

Bazı müfessirler mücmeli tebyîn, muttasıl ya da munfasıl olmak üzere ikiye ayrılır.⁶⁴ Âyette mücmel kelimedden hemen sonra manası/mübeyyeni zikredilirse, açıklanmış lâfız muttasıl mübeyyen diye ifade edilir.⁶⁵ “وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ”⁶⁵ “وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ” / Fecrin beyaz ipliği, siyah ipliğinden ayrılıncaya kadar yiyiniz ve içiniz”⁶⁶ âyetinde ‘fecir’ kelimesi, ‘siyah iplik’ ten hemen sonra zikredilerek beyaz ve siyah iplikten kastedilenin fecir olduğu beyan edilir. Âyette ‘siyah ve beyaz iplik’ mücmel lâfız sûretinde gelerek, hemen akabinde bulunan ‘fecir’ ise mübeyyen lâfızdır⁶⁷ ve konumu itibariyle muttasıl mübeyyen sınıfına dâhildir.

Mücmel kelimenin mübeyyeni, aynı âyette değil de başka bir âyette zikredilirse açıklanan lâfza, munfasıl mübeyyen denir. Söz gelimi, Bakara sûresinin 229. ve 230.

⁵⁸ el-Hicr 15/30.

⁵⁹ Serahsî, *Usûlu’s-Serahsî*, I, 165; İbn Akîle, *ez-Ziyâde*, V, 138.

⁶⁰ Serahsî, *Usûlu’s-Serahsî*, I, 165; Kara, Necatî, *Kur’ân-Sünnet Bütünlüğü*, ikinci baskı, İstanbul: İhtar Yayınları 1999, s. 71.

⁶¹ Pezdevî, Ebu’l-Usr Fahrü’l-İslâm Ali b. Muhammed el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-, *Kenzü’l-vusûl ilâ ma’rifeti’l-usûl*, Mîr Muhammed Kütüphane Merkezi İlim ve Edep, ts, s. 74; Kara, Necatî, *Kur’ân-Sünnet Bütünlüğü*, s. 71.

⁶² Kara, Necatî, *Kur’ân-Sünnet Bütünlüğü*, s. 71.

⁶³ Süyûtî, *el-İtkân*, s. 593; İbn Akîle, *ez-Ziyâde*, V, 138.

⁶⁴ Süyûtî, *el-İtkân*, s. 593.

⁶⁵ İbn Akîle, *ez-Ziyâde*, V, 143.

⁶⁶ el-Bakara 2/187.

⁶⁷ Süyûtî, *el-İtkân*, s. 593.

âyetleri, söz konusu kısma örnektir. 229. âyette “الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ/ Boşanma iki türdür”⁶⁸ kelâmı, 230. âyet tarafından “فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ” (iki türlü boşama gerçekleşikten sonra) bir daha kadını boşarsa artık o kadın başka birisiyle evlenmedikçe ilk kocasıyla evlenmesi helâl olmaz”⁶⁹ şeklinde açıklığa kavuşmaktadır;⁷⁰ o hâlde munfasıl mübeyyen konumundaki 230. âyet, 229. âyeti tebyin etmektedir.

Tefsir kaynakları incelendiğinde, söz konusu âyet hakkında sünnetin de tefsir ve tebyîn görevinde rol aldığı görülmektedir. Zira ashâb-ı kirâm, boşanmanın üç çeşit olduğunu bildiği hâlde, âyette boşanmanın iki nevi⁷¹ zikredildiği için Allah Resûlü’ne (s.a.v.) gelerek, üçüncü talakın mahiyeti hakkında soru sorma ihtiyacını hissetmişler ve bu âyetin tefsirini O’ndan talep etmişlerdi.⁷² Neticede Allah Resûlü, (s.a.v.) sahâbîlerin sorusuna “boşanmanın üçüncüsü, güzellikle salıvermektir”⁷³ âyetini okuduktan sonra boşanmanın üçüncü nevini beyân etmiştir.⁷⁴

Ric‘î talak (yani erkeğin hanımını boşadıktan sonra hanımına üç temizlik müddeti içinde dönmesi mümkün olan), ilk âyetten⁷⁵ de anlaşılacağı üzere iki defadır; ancak iki defa bu hakkını kullanabilir. Üçüncü defa hanımını boşarsa (hanımına ric‘at (dönüş) hakkını kaybettiği için) artık aralarında nikâh akdinin bulunmadığını⁷⁶ bir sonraki âyet⁷⁷ açıklamaktadır. Ayrıca boşamanın son kısmı sayılan üçüncü talakta kadına eziyet etmeden güzellikle arayı ayırmak gerektiğini belirten ve bunu âyetle açıklayan Allah Resûlü’nün (s.a.v.) konu ile ilgili hadisi, mü’minlere bahsi geçen mesele hakkında nasıl bir yol izleyeceklerine dâir ışık tutmaktadır.

⁶⁸ el-Bakara 2/229.

⁶⁹ el-Bakara 2/230.

⁷⁰ İbn Akîle, *ez-Ziyâde*, V, 143-144.

⁷¹ el-Bakara 2/229.

⁷² Taberî, Ebû Câ‘fer Muhammed b. Cerîr b.Yezîd et-, *Câmi‘u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur‘ân*, (nşr. Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî), birinci baskı, Kahire: Merkezi’l-Buhûs ve’d-Dirâsâti’l-Arabiyye ve’l-İslâmiyye 1422/2001, IV, 130; İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, *Tefsîru’l-Kur‘ân’il-‘Azîm*, (nşr. Mustafa Seyyid Muhammed-Muhammed Seyyid Reşad), birinci baskı, Kâhire: Mektebetü Evlâdi’ş-Şeyhi li’t-Türâs 1421/2000, II, 341-342.

⁷³ el-Bakara 2/229.

⁷⁴ Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, IV, 130; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur‘âni’l-‘Azîm*, II, 341-342.

⁷⁵ el-Bakara 2/229.

⁷⁶ Köse, Saffet, “Aynı Anda Üç Boşama Geçerli Midir?”, *Mehir*, 1997, sayı: 1, s. 57.

⁷⁷ el-Bakara 2/230.

III. MÜCMELİN SEBEPLERİ, İLLETİ VE HÜKMÜ

Fıkıh ve tefsir usûlünde manaya delâleti kapalı lâfızlar arasında sayılan mücmel konusunun ilk etapta muhatabın zihninde kesin bir anlam çağrıştırmamasının bir takım sebepleri mevcuttur. Meseleyi ele alan kaynaklarda âlimler, mücmelin sebepleri hakkında genelde aynı kanaatlerde bulunarak manadaki kapalılığın nedenlerini, mücmel âyetleri ya da mücmel lâfızları örnek vermek sûretiyle maddeler hâlinde açıklamak suretiyle muhataplara sunmuşlardır.

Konunun zikredildiği bazı kaynaklarda ise Kur’ân-ı Kerîm’de mücmel âyetin varlığını kabul edenlerle etmeyenlerin delillerine yer verilmekle birlikte mücmelin hükmüne de değinilmiştir. Sonuç olarak, mübeyyen hâle gelen mücmelle ya da mücmel kalmış bir âyetle amel edilip edilmeyeceği ya da söz konusu durumda nasıl bir tutum sergileneceği hakkında âlimler tarafından görüşler serdedilmektedir.

A. Mücmelin Sebepleri

Bir lâfzın mücmel kabul edilmesine sebep olan muhtelif gerekçeler söz konusudur.⁷⁸ Fıkıh ve tefsir âlimlerinin ilgili âyetleri incelemek suretiyle yaptığı tespitlere göre bu sebepler kelimenin müşterek anlam içermesi, âyetlerdeki hazifler, zamirin merciindeki görüş farklılıkları, harflerin atıf mı isti’nâfiyye mi olduğu, lâfzın muhatabının bilinmeyişi, cümlede takdîm ve te’hîrlerin varlığı ve bedel gibi durumlarla ilgilidir.

1. Kelimenin Müşterek Olması

Müşterek lâfız, kendisinde birden çok mana barındıran;⁷⁹ ancak taşıdığı manaların hepsinin gerçek mana ifade ettiği, birinin mecaz diğerinin hakikat olma durumunda iştirâk bulunmadığı lâfızlardır.⁸⁰ “وَاللَّيْلِ إِذَا عَسَسَ” / Yöneldiği zaman geceye yemin olsun”⁸¹âyetindeki “عَسَسَ” kelimesi hem ‘yönelmiş’ hem de ‘geri döndü’ anlamlarını ifade ettiği için müşterek bir lâfızdır. Bakara sûresinde geçen kurû’ lafzı da “كَلَامٌ قُرْءٌ”⁸² ‘hayız’ ve ‘temizlik’ manalarına gelmesi hasebiyle müşterek bir kelimedir.⁸³ Bu

⁷⁸ Süyûti, *el-Itkân*, s. 592-593; İbn Akîle, *ez-Ziyâde*, V, 141-143.

⁷⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, IV, 2249.

⁸⁰ Durmuş, İsmâil, “Müşterek”, *DİA*, Ankara: TDV, 2006, XXXII, 171.

⁸¹ et-Tekvîr 81/17.

⁸² el-Bakara 2/228.

âyetlerdeki söz konusu kelimeler, lügatte birden fazla anlam ifade ettiği ve ilk bakışta ne kastedildiği anlaşılmadığı için mücmeldir.

2. Hazif

Arapçada bir fiil, yalın hâlde belirli mana ifade ettiği gibi, değişik harfi cerlerle kullanıldığında farklı anlamlara gelir. Farklı harfi cerlerle kullanılan aynı fiiller, bazen birbirine yakın, bazen de karşıt manalar ifade eder. İstilahta, ‘kelâmın bir kısmının ya da tamamının düşmesi’ şeklinde beyân edilen hazfe,⁸⁴ harfi cerlerle birlikte kullanılan fiillerde rastlamak mümkündür. “ **وَتَرَعْبُونَ / أَنْ تَنْكُوهُنَّ** / evlenmek istediğiniz/evlenmelerine mâni olduğunuz”⁸⁵ âyetinde, ‘رَبَّ’ fiili harfi cerlerden ‘فِي’ ya da ‘عَنْ’ ile birlikte kullanılırken, ‘رَبَّ’ fiili burada harfi cersiz kullanılmış; kendisinden sonra ‘فِي’ ya da ‘عَنْ’ harfi cerlerinden hangisinin hazf edildiği bilinmemesi sebebiyle icmâllik vardır. Çünkü ‘رَبَّ’ fiili, ‘فِي’ harfi ceriyle kullanıldığı zaman ‘istemek’; ‘عَنْ’ harfi ceriyle birlikte geldiğinde ise ‘engel olmak/vazgeçmek’ anlamına gelir.⁸⁶ Öte yandan *Lisânü’l-‘Arab* müellifinin, harfi cersiz ‘رَبَّ’ fiiline ‘istemek’ manasını verdiği görülür.⁸⁷ Bu âyette fiilin hangi harfi cerle geldiği bilinmediği için ilk bakışta bir kapalılık durumu anlaşılrsa da müfessirlerden ‘istemek’ anlamını tercih edenlerle⁸⁸ birlikte, rivâyetlere dayanarak iki anlama⁸⁹ da yer veren ve söz konusu âyetle nasıl amel edileceği konusunda bilgi veren tefsirlere⁹⁰ de ulaşmak mümkündür.

3. Zamirin Mercii Konusundaki İhtilâf

Gerek isim gerekse de fiil cümlesinde açık ya da gizli bir zamirin cümledeki hangi kelimeye atfedileceği konusu cümleye doğru mana vermek açısından son derece önemli

⁸³ Süyûtî, *el-İtkân*, s. 592-593.

⁸⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, III, 102.

⁸⁵ en-Nisâ 4/127.

⁸⁶ Şevki Dayf, *el-Mu‘cemu’l-vasît*, dördüncü baskı, Mısır: Mektebetü’ş-Şurûki’d-Devliyye 1425/2004, s. 356.

⁸⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, III, 1679.

⁸⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur‘âni’l-‘Azîm*, IV, 297.

⁸⁹ Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdillâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, (nşr. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı), yeni baskı, Beyrut: Dârü İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî 1418/1998, II, 100.

⁹⁰ Ebüssuûd Efendi, *İrşâdu’l-akli’s-selîm ilâ mezâye’l-Kitâbi’l-Kerîm*, (nşr. Abdulkadir Ahmed ‘Ata), Riyad: Mektebetü’r-Riyâdî’l-Hadîse, ts.I, 790.

bir meseledir. Zamirin merciinin doğru yere atfedilmesi için mutlaka i‘rab kurallarının bilinmesi gereklidir. Nahiv ve sarf kâidelerine uyulmadan okunan bir metin şüphesiz anlam bakımından kapalı kalmaktadır. “إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ” Güzel söz Allah’a yükselir. Sâlih amel de o güzel sözü yükseltir”⁹¹âyetinde ‘رَفَعَهُ’ fiilinin müstetir fâili ‘هُ’ nin nereye atfedildiği konusunda âlimler arasında ihtilâf vardır.⁹² Eserinde söz konusu âyetle ilgili üç görüşe işaret eden Süyûtî, (v.911/1505) bir yerde müstetir fail olan ‘هُ’ zamirini, ‘أَلَيْهِ’ deki zamire bağlayıp “Allah sâlih amelleri yükseltir” te’vilinde bulunmuştur.⁹³ İmâm Mâtürîdî (v. 333/944) ise *Te’vilâtu’l-Kur’ân* adlı eserinde zikri geçen zamiri en yakın kelimeye/amele atfederek “sâlih amel, o güzel sözü yükseltir”⁹⁴ şeklinde tefsir etmeyi tercih etmiştir.

Neticede bu âyetin tefsiri hakkında yukarıda zikri geçen zamirin, lafz-ı celâle, amele ya da güzel sözden birine atfedilme durumunun tefsir kitaplarında yer alması sakıncalı bir konu teşkil etmeyip, âyet hakkında zengin düşünülmesine vesiledir. Elbette Allah en doğrusunu bilir.

4- Atıf ve İsti’naf İhtimalinin Bulunması

Âli ‘İmrân sûresi 7. âyette Yüce Allah şöyle buyurur: “وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ” / Onun (Kur’ân’ın) te’vilini ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar da biz ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır derler.” Bu âyeti kerîmede ‘ilimde derinleşmiş olanlar’ kelimesinin lafza-i celâle atfedilmesi ya da atfedilmeyip isti’naf yoluyla, yeni bir cümleye başlanıp başlanılmaması konusunda mücmellik/kapalılık vardır. Ancak Resûlullâh’ın (s.a.v.) lâfza-i celâlde vakf ettiğine dâirrivâyet esas alındığı zaman bu âyette mücmelliğin kalmadığı görülür.⁹⁵ Ayrıca Abdullâh b. Abbâs, kendisinin râsihundan olduğunu ifade etmesiyle birlikte, âyetin “Onun te’vilini ancak Allah bilir” kısmındaki lâfz-ı celâlde vakfedilmesi gerektiğini

⁹¹ el-Fâtır 35/10.

⁹² Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî, *Te’vilâtu’l-Kur’ân*, (nşr. Ahmed Vanlıoğlu), İstanbul: Mizan Yayınevi 2005, XII, 19-20.

⁹³ Süyûtî, *el-İtkân*, s. 592.

⁹⁴ Mâtürîdî, *Te’vilâtu’l-Kur’ân*, XII, 19-20.

⁹⁵ Süyûtî, *et-Tahbîr fî ilmi’t-tefsîr*, (nşr. Fethi A bdulkadir Ferid), birinci baskı, Riyad: Dâru’l-‘Ulûm 1402/1982, s. 224; Abdulgafûr, Mahmud Mustafa Ca’fer, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirîn fî sevbihi’l cedîd*, birinci baskı, Kahire: Dârü’s-Selam 1428/2007, s. 428.

söylemiştir.⁹⁶

5- Lâfzın Muhatabının Belirsizliği

Bakara sûresinin 232. âyetinde geçen ‘ **فَلَا تَعْصِدُوهُنَّ** ’⁹⁷ kelimesi, muhataplarının kadının velisi mi yoksa kocası mı olduğu konusunda açık bir şey bulunmadığı için kapalılık arz etmektedir. Âlimlerin çoğu hitâbın velilere ait olduğunu söylerken bir kısmı ise kocaya ait olduğunu zikreder. Fahreddîn er-Râzî, (v. 606/1210) ikinci görüşü tercih ettiğini tefsirinde bildirirken⁹⁸ Zemahşerî (v. 538/1144) ise eserinde bu âyetin sebebi nüzûlünün, kız kardeşinin ilk eşiyle tekrar evlenmesini engelleyen Ma’kıl b. Yesâr hakkında⁹⁹ indiğini belirterek, âyetteki hitâbın velilere ait olduğunu¹⁰⁰ ifade etmiştir.

6- Takdîm ve Te’hîr

Fesâhat ve belâgatte yetkinliğini göstermek isteyen dil bilimcileri, belâgat sanatlarından biri olan takdîm ve te’hîr sanatını kullanırlar. Zerkeşî, (v. 794/1392) *el-Burhân*’ında takdîm ve te’hîr sanatını sebepleriyle birlikte uzunca anlatır ve konuyla ilgili âyetleri zikretmiştir.¹⁰¹ Bazı âyetlerde kelimenin takdîm ya da te’hîr edilmesi icmâllîğe sebebiyet verebilir ancak bu sanatın söz konusu âyette bulunması âyetin kulağa daha hoş gelmesine¹⁰² ve neticede fasihliğine işaret etmek içindir. “ **وَلَوْلَا كَلِمَةٌ** / **سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَكَانَ لِزَامًا وَأَجَلٌ مُسَمًّى** / Eğer Rabbinin verdiği bir hüküm ve tayin ettiği bir süre olmasaydı, hemen azâba uğrarlardı”¹⁰³ âyetinde ‘ **وَأَجَلٌ مُسَمًّى** ’ sıfatı, bir hikmet gereği te’hîr edilmiştir.¹⁰⁴ Te’hîr olduğu için ilk bakışta bir kapalılık meydana gelerek

⁹⁶ İbn Kesîr, *Tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîm*, III,14; bkz. Sifil, Ebubekir, *Sana Dinden Sorarlar II*, birinci baskı, İstanbul: Rihle Kitap 2015, s. 35.

⁹⁷ el-Bakara 2/232: “Kadınları boşadığınız zaman onlar bekleme müddetlerini bitirdikten sonra artık aralarında meşru bir şekilde anlaştıkları takdirde onların kocalarıyla evlenmesine mani olmayın.”

⁹⁸ Fahreddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, birinci baskı, Lübnan: Dârü'l-Fikir 1401/1981, VI, 120.

⁹⁹ Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-, *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidî't-tenzîli ve uyûni'l-ekâvili fî vucûhi't-te'vîli*, (nşr. Âdil Ahmed ve Ali Muhammed), birinci baskı, Kahire: Mektebetu'l-abîkan 1418/1998, I, 454.

¹⁰⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 454.

¹⁰¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, III, 233.

¹⁰² Zerkeşî, *el-Burhân*, III, 233.

¹⁰³ et-Tâhâ 20/ 129.

¹⁰⁴ Süyûtî, *el-İtkân*, s. 592.

mücmelliğe sebep gösterilebilir ancak; âyetinte'hîr olmamış hâli“ وَلَا كَلِمَةٌ وَاجِلٌ مُسَمًّى ” düşünülürken mücmellik ortadan kalkar. Te'hîr sanatına bir diğer örnek A'râf sûresinin 187. âyetindeki ‘عَهَا’ harfi ceridir. “يَسْأَلُونَكَ كَاتِبًا هِيَ عَنْهَا” Sanki sen kıyâmet saatini çok iyi biliyormuşsun gibi sana soruyorlar”¹⁰⁵ âyetinde ‘عَهَا’ lâfzı, ‘كَاتِبًا’ lâfzından hemen sonra zikredildiği için bir kapalılık mümkündür; ancak âyet, ‘عَهَا’ kelimesini te'hîr etmeden okunduğunda fesâhatini kaybetmektedir.

7- Bedel

Nahiv ilminde önemli bir yere hâiz olan bedel konusu, Kur'ân-ı Kerîm'de bazı âyetlerde mevcuttur. Bazen bu bedel, ilk bakışta kelâmda gereksiz bir uzatmanın bulunduğuna dâir bir düşünceye sebebiyet verse de Kur'ân'da mâhiyet itibâriyle asla noksan,¹⁰⁶ gereksiz ya da fazla bir şey yoktur.

Süyûtî, (v. 911/1505) bedelden kaynaklanan icmâl/kapalılığa örnek olarak Â'râf sûresinin “لِذِينَ اسْتَضَعِفُوا لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ قَالُوا الْكَلْبُ الَّذِي اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ”¹⁰⁷ âyetinde geçen ‘لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ’ lâfzını göstermiştir. Bu lâfız, ‘لِذِينَ اسْتَضَعِفُوا’ lâfzından bedeldir. İlk bakışta âyetteki ‘لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ’ lâfzı, kendisinden öncekiyle aynı manaya gelmesinden dolayı kelâmın bağlantısını koparmış gibi görünüp mücmelliğe kapı açsa da hakîkatte bedel olan bu lâfız beyân ve manayı güçlendirmek için gelmiştir.

B. Mücmelin İleti

Cenâb-ı Hakk, Kur'ân-ı Kerîm'de “ مَا قَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ / biz kitapta (Kur'ân'da) hiçbir şeyi eksik bırakmadık,”¹⁰⁸ “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَأْتِيَنَّكُمْ فِي كِتَابٍ مُبِينٍ”¹⁰⁹ gibi âyetleriyle Kur'ân'ın herhangi bir konuyu eksik bırakmadığına ve her şeyin onda bulunduğuna işaret eder. Kur'ân-ı Kerîm'de her şey varsa o hâlde gerek ibadetlere gerekse dünyevî işlere dâir bütün bilgiler de mevcut olmalı diye bir düşünce her insanın aklına gelir. Bu insan akl-ı selîm sahibi biri değilse Kur'ân'a bakıp aradıklarına dâir bir

¹⁰⁵ el-A'râf 7/187.

¹⁰⁶ el-En'âm 6/38: “Biz Kitap'ta hiçbir şeyi eksik bırakmadık.”

¹⁰⁷ “Büyüklik taslayan kâfirler, içlerinden iman eden, zayıf gördükleri mü'minlere...”(el-A'râf 7/75).

¹⁰⁸ el-En'âm 6/38.

¹⁰⁹ el-En'âm 6/59.

şey göremez ve ‘Kur’ân çelişkili bir kitap, içinde kapalı lâfızlar ve âyetler arasında tenâkuz var’ diyebilir. Bu fikir onun gerçek manada düşünmemesinden ve aynı zamanda bütünü görememesinden kaynaklanır. Hâlbuki Kur’ân-ı Kerîm’in bütününe ve âyetler arasındaki irtibâta baktığı zaman düşüncesinin yanlış olduğuna kanaat getirir.

Kur’ân-ı Kerîm’de herkesin anladığı apaçık âyetlerin yanında mutlak, mücmel, mübhem, müşkil gibi yalnız Allah Resûlü’nün (s.a.v.) ya da ilimde derinleşmiş kimselerin bildiği âyetler de mevcuttur. Elbette manaya delâleti kapalı âyetlerin lâfızlarından kastedilenin net olmamasının sebepleri bulunduğu gibi belli hikmetleri de vardır. Söz konusu hikmetlerin maddeler hâlinde sunulması konuyu anlamaya elverişli olacaktır:

(1). Kur’ân-ı Kerîm, âyetleri en belîğ ve en öz olması hasebiyle îcâz özelliğine sahiptir. Sözü gereğinden fazla uzunca anlatmak, belîğ olmasına engeldir.¹¹⁰ Az sözle de çok şey ifade edilebilir ve bu durum sözün belîğ olduğunu gösterir. Araplar arasında “kelâmın hayırlısı az, öz, usandırmaz olanıdır”¹¹¹ diye meşhur bir söz belîğ kelâmın tarifine paralellik arzeder.

(2). Kur’ân-ı Kerîm iki kapak arasında mevcut olan bir kitaptır.¹¹² Onun her şeye ayrıntılı bir şekilde yer vermesi onun ciltler dolusu kitaplar olması anlamına gelirdi. Nitekim Kamer sûresinde geçen “Biz Kur’ân’ı öğüt alınması için kolaylaştırdık” âyeti insanların onu kolay anlayabileceğine işaret etmektedir.¹¹³

(3). Kur’ân’da bazı âyetlerin mücmel şeklinde gelmesi, uzun uzun anlatılmaması haddi zâtında mü’minler için bir rahmettir ve onları zor durumda bırakmanın aksine kolayla sevk etmeye yöneliktir. Eğer Kur’ân-ı Kerîm, her konuyu tafsîli bir şekilde açıklamış olsaydı onu ezberlemek ve muhafaza etmek insan için zor olacaktı.¹¹⁴

¹¹⁰ Bulut, Ali, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî*, dördüncü baskı, İstanbul: İfav Yayını 2015, s. 45.

¹¹¹ Kazancı, Ahmet Lütfî, *Peygamberimizin (s.a.v.) Hitabeti*, ikinci baskı, İstanbul: Ensar Neşriyat 2012, s. 54.

¹¹² Mennâ‘u’l-Kattân, *Mebâhîs fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, yedinci baskı, Kahire: Mektebetü Vehbe 1995, s.15.

¹¹³ Zarzur, Adnan Muhammed, *‘Ulûmü’l-Kur’ân Medhal ilâ tefsîri’l-Kur’ân ve Beyânu i’câzihi*, Dımaşk: el-Mektebetü’l-İslâmi 1981, s. 297.

¹¹⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 133.

(4). Kur'ân, apaçık âyetleri bulunan bir kitaptır.¹¹⁵ Bazı âyetlerinin açık bazı âyetlerinin kapalı gelmesi onda asla tenâkuzun bulunduğunu göstermez. Kur'ân-ı Kerîm dikkatli bir şekilde okunduğunda kapalı âyetlerin tefsirinin diğer âyetlerde mevcut olduğu görülür.¹¹⁶ Bazı yerlerde bir âyet diğer âyeti doğrudan tefsir ederken bazı yerlerde dolaylı yoldan tefsir eder. Dolaylı yoldan tefsirine Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sözleri ve hayatı örnek olarak verilebilir. Zira Nahl sûresinde Cenâbı Hakk şöyle buyurur: “(Resulüm) Biz sana Kitab'ı ihtilâf ettikleri şeyleri onlara açıklayasın ve iman eden bir kavim için rahmet ve hidayet olsun diye indirdik.”¹¹⁷

(5). Kur'ân-ı Kerîm'de mücmel âyetler olmayıp, herkesin ilk okuyuşta anladığı ve uyguladığı türden âyetler bulunsaydı o hâlde bir Resûl'e (s.a.v.) de ihtiyaç kalmazdı. Bu durumda insanlar, Allah Resûlü'ne (s.a.v.) ümmet olmaktan yüz çevirir, dediklerini uygulamaz ve O'nu sadece bir postacı/aracı gibi farz edebilirlerdi. Onların Hz. Peygamber'in (s.a.v.) pek çok âyet-i kerimede ifade edilen açıklama görevini kabul etmediklerini dolayısıyla Yüce Allah'ın kızgınlığına maruz kalmalarını gerektirirdi. Zira Allah Teâlâ (c.c.) insanlara emirlerini yerine getirmeleri, yasaklarından kaçınmaları ve râzı olduğu davranışları sergilemeleri için onlara örnek teşkil etmesi ve kılavuzluk etmesi için içlerinden peygamberler göndermiştir.¹¹⁸

C. Mücmelin Hükmü

Mücmelle amel etmenin hükmü konusunda öncelikle itikad meselesine dikkat çekmek gerekir. Kur'ân-ı Kerîm'de mücmel âyetlerin bulunduğuna inanmak vâciptir.¹¹⁹ Dâvud ez-Zâhirî'nin (v. 270/884) aksine cumhur-i ulemâ, Kur'ân-ı Kerîm'de mücmel âyetlerin varlığını kabul etmişlerdir.¹²⁰ Mücmel âyetin manası konusunda, Şarî' tarafından açıklama gelmediği müddetçe üzerinde tevakkuf edilir; ne zaman ki Şarî' tarafından bir beyân gelirse o zaman mücmel mübeyyen hâle gelir ve Şarî'nin beyânı

¹¹⁵ el-Hac 22/16.

¹¹⁶ el-Fatiha 1/7, en-Nisâ4/69.

¹¹⁷ en-Nahl 16/64.

¹¹⁸ Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetü't-tefâsîr*, on birinci baskı, Mekke: Dâru's-Sâbûnî, 2013, I, 41.

¹¹⁹ Şa'ban Muhammed İsmâîl, *el-Medhal li dirâseti'l-Kur'ân ve's-sünne*, s. 479.

¹²⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, s. 572.

üzere kendisiyle amel edilmesi gerekir.¹²¹

Âlimler, Kur'ân'da mücmel âyetin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra kalıp kalmadığı konusunda ihtilâfa düşmüşlerdir.¹²² Bazı âlimler dinin ikmâlinin ve nimetin tamamlanmasının Kur'ân'da beyân edilmesinden¹²³ hareketle eğer dinde bilinmeyen bir şey kalmış olsaydı âyette dinin ikmâle erdiğinden söz edilmezdi diyerek, Allah Resûlü'nün (s.a.v.) vefatından sonra açıklanmamış mücmel âyetin bulunmadığını zikrederken¹²⁴ diğer grup âlim ise açıklanmamış mücmel âyetlerin bulunabileceğini ifade etmişlerdir.¹²⁵

Mücmel âyetlerin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefâtından sonra kalmadığını belirten âlimler hiç şüphesiz Hz. Peygamber'in (s.a.v.) insanlara amel bakımından öğretmesi gereken bilgileri ayrıntılarıyla haber verdiğini ve bunları uygulamalı göstermekle amelde eksik bir şey bırakmadığını vurgulamak istemişlerdir. Söz konusu görüşü savunan âlimlere göre ahkâm içerikli ne kadar mücmel âyet varsa onların hepsi Allah Resûlü (s.a.v.) ile açıklığa kavuşmuştur.

Allah Resûlü'nün (s.a.v.) vefâtından sonra Kur'ân-ı Kerîm'de mücmel âyetlerin bulunduğunu söyleyen âlimler ise bazı lâfızların kapalı olmasından hareketle ya da ahkâmın dışındaki konularda mücmelliğin devam ettiğini bildirmişlerdir. Süyûtî, (v. 911/1505) *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde mücmelliği devam eden âyetler hakkında ne yapılması gerektiğine dâir âlimlerin farklı görüşlerinin bulunduğunu, bunlardan en doğrusunun mükellefin mücmelle amel etmede zorunlu olmadığını belirtmiştir.¹²⁶

Şu hâlde, Allah Resûlü'nün (s.a.v.) açıklamış olduğu mücmel âyetler mübeyyen hâlde geldiği için onlarla O'nun (s.a.v.) anlattığı ve gösterdiği şekilde amel etmek

¹²¹ Şa'ban Muhammed İsmâil, *el-Medhal li dirâseti'l-Kur'ân ve's-sünne*, s. 479.

¹²² Süyûtî, *el-İtkân*, s. 572; Hindî, Safiyyuddîn Muhammed b. Abdurrahîm, *Nihâyetu'l-vusûl fi dirâyeti'l-usûl*, (nşr. Sa'd b. Sâlim), Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, ts, s. 1867.

¹²³ “ الْيَوْمَ اكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيْتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا / Bugün size dinimi kemâle erdirdim ve üzerinizdeki nimetimi tamamladım. Sizin için din olarak İslâm'dan râzı oldum. ”(el-Mâide 5/3).

¹²⁴ Hindî, *Nihâyetu'l-vusûl fi dirâyeti'l-usûl*, s. 1867.

¹²⁵ Hindî, *Nihâyetu'l-vusûl fi dirâyeti'l-usûl*, s. 1868.

¹²⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, s. 592.

âyetlerin içerdiği konulara göre farz, vâcip ya da mendup hükmünde olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Kur’ân-ı Kerîm’de pek çok âyette Allah Resûl’üne itaat etmek emir sîgasıyla gelmiştir.¹²⁷ Ahzab sûresindeki “Allah ve Resûl’ü bir işe hükmettiği zaman ne iman eden erkek ne de iman eden kadın için (o hükme muhâlif) işlerinde kendilerine (başka bir yolu) seçme hakları yoktur. Her kim Allah’a ve Resûl’üne isyan ederse apaçık bir dalâlete düşmüş olur”¹²⁸ âyeti, mü’minlerin dünya ve ahiret işleri konusunda ne yapacaklarını açık bir şekilde ifade etmektedir.

IV. MÜCMELİN DELÂLETİ KAPALI LÂFIZLAR ARASINDAKİ KONUMU

Gerek Hanefî mezhebi gerek diğer mezhep âlimlerinin, kapalı lâfızları taksîm ederken bunlar arasında mücmele sürekli yer verdikleri görülmektedir. Bu esnada mücmelle birlikte müteşâbihe yer vermelerinin sebebi ise şüphesiz Âli İmrân sûresinin 7. âyetine dayanmaktadır.¹²⁹

Âmidî, (v. 631/1233) mücmeli, müteşâbihin alt dalına dâhil ettikten sonra her müteşâbihin mücmel olduğunu, ancak her mücmelin müteşâbih olmadığını zikreder.¹³⁰ Âmidî’nin bu görüşü hiç şüphesiz müteşâbihin gizliliğinin mücmelden daha belirgin olduğunun açığa çıkması içindir. Ayrıca bu iki lâfız bir bakıma birbirine benzerken bir bakıma da birbirinden ayrılırlar. Benzeyen yönleri ikisinin de anlamının ilk bakışta anlaşılmasında ve anlamı için kişiyi düşünmeye sevk etmeleri; ayrılan yönleri ise müteşâbih lâfızların mutlak-hakîki olan kısmı bilinemezken mücmel âyetlerin manasının bilinmesidir. Mutlak müteşâbihlerin manası yalnızca Allah’ın ilmindeyken,¹³¹ mücmel âyetlerin manası ise Allah’ın Hz. Peygamber’e (sav)

¹²⁷ “De ki: Allah ve Resûl’üne itaat edin”. (Âli İmrân 32), “Kim Peygambere itaat ederse Allah’a itaat etmiştir.” (en-Nisâ 4/80); “Allah’a ve Resûl’üne itaat edin” (el-Mâide 5/92). (Bu âyetlerdeki resûl kelimeleri hakkında farklı görüşler olabilir ancak âyetteki söz konusu kelimenin ma’rife gelmesi O’nun belirli bir resûlü yani Hz. Peygamber’i ifade ettiğini gösterir).

¹²⁸ el-Ahzâb 33/36.

¹²⁹ “Onun (Kur’ân’ın) bir kısmı muhkem âyetlerdir ki onlar kitabın esasıdır, diğer bir kısmı ise müteşâbihâyetlerdir.”

¹³⁰ Âmidî, Ebü’l Hasen (Ebü’l-Kâsım) Seyfüddîn Ali b. Muhammed b. Sâlim es-Sa’lebî, *el-İhkâm fi usûli’l-ahkâm*, (nşr. Abdurrezzak Afifi), birinci baskı, Suudi Arabistan: Dâru’s-Samîi 1424/2003, I, 223; bkz. Koca, Ferhat, “Mücmel”, *DİA*, Ankara 2006, XXXI, 453.

¹³¹ Demirci, Muhsin, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, s. 223.

bildirilmesiyle¹³² O'nun (s.a.v.) ilminde de mevcuttur.

Hafî ve müşkil lâfızlar üzerinde içtihad edilerek¹³³ açıklığa kavuşurken mücmel lâfız, Şâri'in beyânıyla¹³⁴ mübeyyen hâle gelir. Mücmel lâfız da hafî ve müşkil gibi üzerinde içtihad edilmeyi gerektirse de nakil olmaksızın bilinmeyeceği açıktır. Nitekim bu görüşü Haskefi, (v. 1088/1677) eserinde belirtmiştir.¹³⁵ Sadece Haskefi değil, onun öncesinde ve sonrasında yaşamış ulemâ da mücmel ve mübeyyen konusunda yazdıkları eserlerde ya Kur'ân'dan ya Hz. Peygamber'den (s.a.v.) gelen nakilleri muhakkak zikretmişlerdir.¹³⁶

Mücmelin konumu hakkında Fahreddîn er-Râzî (v. 606/1210) ise Kur'ân'da bulunan her mücmelin mutlaka ya akılda ya Kur'ân'da ya sünnette bir beyânının olduğuna değinerek bu tarz lâfızların Kur'ân'da bulunmasının faydasız olmadığını ifade etmektedir.¹³⁷ Sonuç olarak gerek fıkıh gerek tefsir alanındaki kadim ya da modern ulemânın hemen hemen hepsi Kur'ân'da mücmel âyetlerin bulunduğu kanaat getirmiş; eserlerinde ise söz konusu âyetlere gerek naklî gerek aklî delillerle tebyînlerine yer vermişlerdir.

¹³² “Biz sana Kitab'ı onlara ihtilafa düştükleri şeyi açıklayasın diye indirdik”(en-Nahl 16/64).

¹³³ Abdul'aziz Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, I, 82; Molla Fenâri, *Fusûlu'l-bedâi'*, I, 85.

¹³⁴ Şa'ban Muhammed İsmâil, *el-Medhal li dirâseti'l-Kur'ân ve's-sünnet*, I, 488.

¹³⁵ Haskefi, *İfâdatü'l-envâr*, s. 116.

¹³⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, s. 592-596; İbn Akîle, *ez-Ziyâde*, V, 138-152.

¹³⁷ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, II, 11.

İKİNCİ BÖLÜM
MÜCMELİN TEBYİNİNDE KUR'ÂN'IN, HZ. PEYGAMBER'İN
VE İLK ÜÇ NESLİN KONUMU

Kitâbî veya şifâhî iletişimde, kullanılan kelime ya da cümle, tam manasıyla ancak onu söyleyen kişi tarafından bilinir. İfade etmeye çalıştığı mananın muhatabı tarafından anlaşılmadığını hisseden ya da maksadının anlaşılmadığı kendisine iletilen hatibin yapması gereken şey, merâmını daha açık bir şekilde anlatmasıdır. Esasen, başarılı bir hatibin dikkate alması gereken en önemli husus, konuşmalarında muhatabının seviyesini gözetmektir.¹³⁸

Cenâb-ı Hakk'ın kullarına hitabı ancak peygamberleri vasıtasıyla. Allah Teâlâ nasıl ki bütün peygamberlerin mesajını apaçık anlatması için kavminin diliyle göndermişse;¹³⁹ son kitabı Kur'ân-ı Kerîm'i de bir hidâyet olmak üzere, belâgatın zirvesindeki câhiliyye toplumuna Arapça dilinde indirmiştir.¹⁴⁰

Kur'ân-ı Kerîm'in en iyi müfessiri pek çok âyette görüldüğü üzere,¹⁴¹ hiç şüphesiz Kur'ân'ın kendisi ve Allah'ın Resûl'üdür.¹⁴² Kur'ân tefsirinde, Kur'ân'ın ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) rolünün büyüklüğü tartışılmaz bir gerçektir. Aynı şekilde, Allah Resûlü'nün (s.a.v.) hadislerinin büyük bir titizlikle toplanarak ümmete ışık tuttuğu *Sahîhayn* adıyla meşhur *Sahîhu'l-Buhârî* ve *Sahîhu'l-Müslîm* başta olmak üzere temel hadis kaynakları bütün hadisçiler nazarında, tefsirde Kur'ân-ı Kerîm'den sonra ikinci kaynak olup¹⁴³ ilk başvurulması gereken eserler arasında yer alır. Öte yandan Allah Resûlü'nün (s.a.v.) vefatından sonra ilk üç nesilden sayılan sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn nesli de kendilerinden sonra gelecek nesiller için âyetlerin tefsirinde vazgeçilmez birer kaynaktır. Nitekim Allah Resûlü (s.a.v.), bir hadîs-i şerîfnde “ خَيْرَ النَّاسِ قَرْنِي ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ / İnsanların en hayırlısı benim asrımdaki nesildir. Sonra onları takip edenler, sonra onları takip edenler”¹⁴⁴ buyurarak sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn

¹³⁸ Kazancı, *Peygamberimizin Hitabeti*, s. 175.

¹³⁹ İbrâhîm 14/4.

¹⁴⁰ “إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ عَلَيْكَ عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ” / Muhakkak ki biz onu anlayasınız diye Arapça bir Kur'ân olarak indirdik” (Yûsuf 12/2).

¹⁴¹ en-Nisa 4/ 58, el-En'âm 6/38, en- Nahl 16/ 44, 64, 89.

¹⁴² Birışık, Abdulhamit, “Tefsir”, *DİA*, Ankara: 2011, XL, 285.

¹⁴³ Başaran, Selman, “İbn-i Hazm'ın Kütüb-i Sitte'ye Bakışı”, *İslâmî Araştırmalar*, cilt: 2, sayı: 6 Ocak 1988, s. 9.

¹⁴⁴ Buhârî, “Fedâilu ashâbi'n-Nebi (s.a.v.)” 62 (hadis no: 3651).

konumuna dikkat çekmiştir. *el-Câmi'u's-Sahîh* şerhlerinin en önemlilerinden biri olan 'Aynî'nin *'Umdetu'l-Kârî* adlı eserinde kaydedildiğine göre İbnü't-Tîm, hadiste zikri geçen 'قَرْنِي' kelimesinin 'أَصْحَابِي' manasına geldiğini söyleyerek Allah Resûlü'nü (s.a.v.) görüp, O'nun kelâmını işitip İslâm dinine girenlere ıstılahta sahâbî¹⁴⁵ denilmesinden hareketle bu kanaate varmıştır. Hadiste açık lâfız şeklinde 'sahâbe' geçmese de Peygamber'e (s.a.v.) iman etmeyip Onunla aynı asırda yaşamış kimseler hayırlı değil aksine nasipsiz insanlar arasında sayılmaktadır.

Hadiste bahsedilen 'قرن / asr'ın müddetini tayin etme konusunda âlimler arasında ihtilaf vuku' bulmuşsa da Kazzaz, Allah Resûlü'nün (s.a.v.) bir çocuğun başını okşayıp ona "عَشْرَ قَرْنًا" bir asır yaşa diye dua etmesi neticesinde çocuğun yüz yaşına kadar yaşaması hâdisesini delil göstererek bir asrın yüzyıl sürdüğünü¹⁴⁶ ifade etmiştir. O hâlde temyiz çağındayken¹⁴⁷ Allah Resûlü'nü (s.a.v.) vedâ haccında gören Ebü't-Tüfeyl¹⁴⁸ (r.a.) (v. 100/718-19) adlı sahâbinin dahi tefsir hakkındaki bir görüşü oldukça ehemmiyet arz etmektedir. Kaynaklara göre hadiste ilk zikredilen "تَمُّ الْاَلْبَانِ يَلُونَهُمْ" den kastedilen, ilk nesle yakın olan tâbiîn; ikinci defa geçen "تَمُّ الْاَلْبَانِ يَلُونَهُمْ" den kastedilen ise tebe-i tâbiîndir.¹⁴⁹ Cumhur-i ulemâya göre sahâbe, tâbiînden faziletli; tâbiîn de tebe-i tâbiînden faziletlidir.¹⁵⁰

Allah Resûlü (s.a.v.), "benden sonra sizden yaşayan kimseler çok ihtilaf görecekler. O zaman size düşen (yapmanız gereken vazife) benim sünnetime ve hidayet üzere olan râşid halîfelerimin sünnetine sıkı sıkıya sarılmanızdır"¹⁵¹ şeklinde ümmetine

¹⁴⁵ 'Aynî, Ebü Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-, *'Umdetu'l-kâri şerhi sahihi'l-Buhârî*, (nşr. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer), birinci baskı, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye 1421/2001, XIII, 303.

¹⁴⁶ 'Aynî, *'Umdetu'l-kâri*, XIII, 303.

¹⁴⁷ Dönmez, İbrahim Kâfi, "Temyiz", *DİA*, Ankara: TDV, 2011, XL, 437. (Temyiz, insanın söz ve davranışlarını idrak ederek irâde gücünü kullandığı dönemdir).

¹⁴⁸ bkz. Koçkuzu, Ali Osman, "Ebu't-Tüfeyl", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV, 1994, X, 346.

¹⁴⁹ Kastallânî, Ebü Bekr Kutbüddîn Muhammed b. Ali el-, *İrşâdu's-Sâri ilâ şerhi sahihi'l-Buhârî*, yedinci baskı, Mısır: Matbaatü'l-Kübrâ'l-Âmiriyye 1323, VI, 80.

¹⁵⁰ Kastallânî, *İrşâdu's-Sâri li şerhi Buhârî*, VI, 80.

¹⁵¹ Ebü Dâvud, Süleymân b. el-Eş'as b. İshak es-Sicistânî el-Ezdî, *Süneni Ebî Dâvûd*, (nşr. Şu'ayb el-Ernût-Muhammed Kâmil Karabelli), birinci baskı, Umman: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye 1430/2009, "Kitâbu's-Sünnet" 6 (hadis no: 4607); Tirmizî, Ebü 'Îsâ Muhammed b. 'Îsâ b. Sevre, *Süneni't-Tirmizî*, Mektebetü'l-Meârif li'n-Neşri ve't-Tevzî, (nşr. Ebü 'Ubeyde Meşhûr b. Hasan el-Eslemân), birinci baskı, Riyad 1417, "Kitâbu'l-İlim" 16 (hadis no: 2676).

uyarıda bulunarak, vefatından sonra onların nasıl bir yol izleyeceklerini tayin etmektedir. Hadiste iki defa zikri geçen ‘sünnet’ lafzının şeriatta manası yol demektir.¹⁵² Allah Resûlü (s.a.v.) fitneler ortaya çıktığı zaman kendi sünnetiyle birlikte hidayet üzere olan halîfelerin sünnetine de uyulması gerektiğini, örnek göstererek akıllarda kalacak bir tarzda beyân etmiştir. Ebû ‘Îsâ et-Tirmizî’nin *Sünenü’t-Tirmizî* diye meşhur *el-Câmi‘u’s-Sahîh*’ine şerh yazan Muhammed b. İsmâil el-Kandehlevî, hadiste geçen “سُنَّةُ الْخُلَفَاءِ الرَّاشِدِينَ الْمُهَلِّينَ / hidayete ermiş râşid halîfelerin yolu” lâfzındaki ‘el-hulefâ’ kelimesinin lâmi tarif ile gelmesini sebep göstererek kastedilenin umum halîfeler olmayıp belli halîfeleri kapsadığını belirttiikten sonra söz konusu halîfelerin en faziletli sahâbiler addedilen Hz. Ebû Bekr, (v. 13/634), Hz. Ömer, (v. 23/644), Hz. Osman (v. 35/656) ve Hz. Ali (v. 40/661) (r.anhum) olduğunu ifade etmiştir.¹⁵³

Hadislerden ve şerhlerinden açıkça görülüyor ki İslâm’ı ve Kur’ân’ı en doğru şekilde anlamanın yolu ancak Allah Resûlü’nün (s.a.v.) sünnetine uymakla, O’nun emirlerine itaat edip nehyettiklerinden kaçınmakla ve ayrıca O’nun en hayırlı nesiller olarak taltif ettiği sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn’in tuttıkları yolu tâkip etmekten geçmektedir. Kur’ân-ı Kerîm’deki manaya delâleti kapalı lafızlardan biri olarak sayılan mücmelden ne kastedildiğini öğrenmek ve onunla Allah’ın istediği şekilde amel etmek için önce Kur’ân’ın ardından Hz. Peygamber’in (s.a.v.) ve sonrasında da ilk üç neslin tefsirleri ve beyanları, i’tikâdı, ibadetleri ve ahlâkı sağlam temellere dayandırmak için son derece önemli ve her asırda unutulmaması gereken bir durum olup hadiste ifade edildiği şekliyle bu yollarla elde edilen bilgilere dört elle sarılmayı gerektiren mühim bir meseledir.

I. KUR’ÂN’I KERİM’İN MÜCMELİ TEBYÎNİ

Kur’ân-ı Kerîm’deki bazı âyetler, aynı ya da farklı sûrede geçen başka âyetleri izah ve tefsir edebilir.¹⁵⁴ Mücmel âyetlerin tefsiri için o hususta daha ayrıntılı ve

¹⁵² İbnü’l Arabî el-Mâlikî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el- Meâfirî, ‘*Ârizatü’l-ahvazî bi şerhi sahîhi’t-Tirmizî*, Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, ts., s. 145.

¹⁵³ Kandehlevî, Muhammed Yahyâ b. Muhammed İsmail, *el-Kevkebü’d-dürrî alâ câmi‘i’t-Tirmizî*, (nşr. Muhammed Zekeriyâ b. eş-Şeyhi’l-Kebîr), Hindistan: Dârü’l-‘Ulûm Nedvetu’l-‘Ulemâ, 1395/1975,III, 367.

¹⁵⁴ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, (Sad. Abdulaziz Hatip), birinci baskı, İstanbul:

kapsayıcı olan âyetlere müracaat edilebilir. Bu sebeple âlimler, Kur'ân'ın tefsirini okumak isteyen kimselerin öncelikle Kur'ân'a müracaat etmesi gerektiğini belirtmişlerdir.¹⁵⁵ Çünkü âlimlerin tamamı şer'î bir konuda hüküm çıkarmada ilk başvurulması gereken kaynağın Kur'ân olduğunu ifade etmektedirler.¹⁵⁶ Endülüslü Mâlikî fakihi Şâtıbî (v. 790/1388) de, Kitap'ın (Kur'ân'ın) kat'î, sünnetin ise zannî olmasını sebep göstererek, (hükümlerin) i'tibâra alınması konusunda sünnetin konumunun Kitap'tan (Kur'ân'dan) geride bulunduğunu bildirir. Ayrıca sünnetin Kitap için ya bir beyan ya da ziyâde olduğunu belirterek Kitap'ta hükmün bulunmaması hâlinde sünnetin i'tibâra alınacağını zikreder.¹⁵⁷ Bu bağlamda yine Şâtıbî, Allah Resûlü'nün (s.a.v.) Yemen'e giden Mu'âz b. Cebel'e (r.a.) sırasıyla söylediği kâidelere¹⁵⁸ yer verip Kur'ân ve sünnete hüküm belirleme noktasında nasıl yaklaşılacağını göstermektedir.

Şâtıbî'nin hüküm çıkarmada Kur'ân ve sünnet ile ilgili açıklamalarına dair zikrettikleri, tezin konusuyla doğrudan bağlantılıdır. Mücmel âyetlerin ya da Kur'ân'da geçen diğer delâleti kapalı lafızların medlûlünü tespit için Kur'ân, müracaat edilmesi gereken ilk kaynak olmakla birlikte, tespit sürecinde hangi metodun takip edileceği de son derece önemlidir. Dolayısıyla, yapılması gereken, Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirinin nasıl olması gerektiğini ümmetine öğreten¹⁵⁹ ilk müfessir Allah Resûlü'nün (s.a.v.) gösterdiği minval üzere yolun takip edilmesidir.¹⁶⁰

Semerkand Yayını 2014, I, 66.

¹⁵⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, I, 66.

¹⁵⁶ Boynukalın, Mehmet, "Dinî Hükümlerin Kaynağını Kur'ân İle Sınırlandırma Eğiliminin Fıkıh Usulünün Kaynak Anlayışı Açısından Değerlendirilmesi", *İSAM*, (Dinî Hükümlerin Kaynağı ve Dinî Metinlerin Anlaşılması Konusundaki Çağdaş Yaklaşımlar Çalıştayı Sempozyumu) Ed. Cengiz Kallek, Ankara: TDV Yayınları 2010, s. 182.

¹⁵⁷ Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-, *el-Muvâfakât*, (nşr. Ebû 'Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âli Selmân), Dâru İbn 'Affân, ts., IV, 294-298.

¹⁵⁸ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, IV, 298; Allah Resûlü (s.a.v.) Yemen'e göndermek istediği Mu'âz b. Cebel'e -sana bir mesele sorsalar, nasıl hükmedeceksin? diye sordu. Hz. Mu'âz -Allah'ın kitabıyla dedi. - Eğer Allah'ın kitabında yoksa ne yaparsın? -O zaman Allah Resûlü'nün sünnetiyle hükmederim. - Kur'ân ve sünnette bulamazsan ne ile hükmedeceksin? - O zaman kendire'yimle içtihad ederim dedi. Bu sözleri duyan Allah Resûlü (s.a.v.) Hz. Mu'âz'ı (r.a.) tebrik etmiş ve böyle bir elçisi olduğundan dolayı Allah'a hamd etmiştir (bkz. Ebû Dâvûd, "Kitâbu'l-Ekdîye" 11 (hadis no: 3592).

¹⁵⁹ Bkz. el-En'âm 6/82. âyetin Lokman 31/13. âyeti ile tefsir edilmesi.

¹⁶⁰ Âli İmrân 3/31; en-Nisâ 4/80.

Kur'ân-ı Kerîm, manaya delâleti kapalı lâfızların üçüncü sırasında yer alan mücmeli, doğrudan ve dolaylı olmak üzere muhataplara beyân etmektedir. Doğrudan açıklaması üç şekilde olurken, dolaylı beyânı Allah Resûlü'nün (s.a.v.) sünneti ve âyetlerden hüküm çıkarma ehliyetine sahip ilim ehli kimseler vâsıtasıyla gerçekleşmektedir.¹⁶¹

Kur'ân-ı Kerîm'in mücmel âyetleri doğrudan teybini; ya mücmel lâfzın hemen ardından, ya aynı sûrede ya da farklı sûrede gelmesi şeklinde olur.¹⁶² Bakara sûresinin 155. ve 156. âyetlerinde mücmel lâfzın hemen ardından mübeyyeni zikredilmektedir. Sabreden kimselerin anlatıldığı “وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ / sabredenleri müjdele”¹⁶³ âyet-i kerîmesindeki ‘sabredenler’ lâfzı, hemen sonra zikri geçen “الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمُ مُصِيبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِذَا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ / Onlar (sabredenler) ki başlarına bir musibet geldiğinde biz Allah'tan geldik ve yine O'na döneceğiz”¹⁶⁴ şeklindeki âyetle açıklığa kavuşmaktadır. Mücmel lâfzın mübeyyeninin aynı sûrede gelmesine Mâide sûresinin 1. âyetiyle 3. âyeti;¹⁶⁵ farklı sûrede tebyînine ise En'âm 82. âyetle Lokman 13. âyeti örnek gösterilebilir.

Ashâb-ı Kirâm, En'âm sûresindeki “الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ / İman eden kimseler imanlarına zulmü karıştırmazlar”¹⁶⁶ âyet-i kerîmesi inince “ya Resûlellâh hangimiz nefsinde zulm etmiyoruz ki?” diye sorduklarında, Allah Resûlü (s.a.v.) “Bu sizin anladığınız gibi değildir. Siz sâlih kul Lokman'ın (a.s.) sözünü işitmediniz mi?” buyurarak “يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ / Yavrucuğum, Allah'a ortak koşma! Muhakkak ki şirk büyük bir zulümdür”¹⁶⁷ âyetini okuyup En'âm 82. âyetin Lokman 13.

¹⁶¹ en-Nisâ 4/59; el- Enbiyâ 21/7.

¹⁶² Zakzûk, Muhammed Hamdi, *el-Mevsûatu'l-Kur'âniyye'l-Mütehassise*, Kahire: Mısır Cumhuriyeti Vüzeratu'l-Evkaf 2005,s. 256.

¹⁶³ el-Bakara 2/155.

¹⁶⁴ el-Bakara 2/156.

¹⁶⁵ “لَكُمْ بِهِمَةَ الْأَنْعَامِ / İhramlı iken avlanmayı helal saymamanız şartıyla, size okunacaklar dışında kalan hayvanlar size helal kılındı” âyeti “حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالْدَّمُ وَلَحْمُ الْجَنْبِيرِ وَمَا أُهْلَ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ وَالْمُنْخَنِقَةُ وَالْمَوْقُوذَةُ وَالْمُتَرَدِّيَةُ وَالنَّطِيحَةُ وَمَا أَكَلَ السَّبُعُ إِلَّا مَا عَلَيَكُمُ الْمَيْتَةُ وَمَا دُبِحَ عَلَى النَّصَبِ / Ölü eti, kan, domuz eti, Allah'tan başkasının adı anılarak kesilenler, boğulmuş, vurulmuş, yukarıdan düşmüş, boynuzlanmış, yırtıcı hayvanların yedikleri (ölmeden kestikleriniz müstesna), dikili taşlar (putlar) üzerine boğazlanan hayvanlar size haram kılındı” âyetiyle açıklanır.

¹⁶⁶ el-En'âm 6/82.

¹⁶⁷ Lokman 31/13.

âyetle açıklandığını göstermiştir.¹⁶⁸ Mücmel lâfız olarak görülen ‘zulm’ün tebyîni, farklı bir sûrede ‘şirk’ manasında gelmiştir. Söz konusu meseleye Süyûtî, (v. 911/1505) *Esrâru tertîbi'l-Kur'ân* adlı eserinde başka bir örnek daha vermektedir. Müellif, Ra‘d sûresinin “وَلَقَدْ اسْتَهْزَيْتَ بِرُسُلٍ مِنْ قَبْلِكَ فَأَمَّا يَتُّ لِلدِّينِ كَفَرُوا ثُمَّ أَخَذْتَهُمْ” / Senden önce de nice peygamberlerle alay edilmişti de kâfirlere mühlet verdim sonra da onları cezalandırdım¹⁶⁹ âyetinde geçen “الْمُسْتَهْزِئِينَ / alay edenler”, “الرُّسُلَ / alay edilen peygamberler”, “صِفَةُ الْأَسَةِ هُزَاءُ / alay etmenin sıfatı” ve “الْأَخَذُ / Allah’ın peygamberleriyle alay edenleri cezalandırması” mücmeldir dedikten sonra bunun mübeyyeninin İbrâhîm sûresi 9. âyette¹⁷⁰ zikredildiğini belirtir.¹⁷¹ Süyûtî *el-İtkân* adlı eserinde ise Fâtiha sûresinde geçen ‘kendilerine nimet verilen kimselerin’¹⁷² Nisâ 69. âyette¹⁷³ açıklanması¹⁷⁴ ve Bakara sûresi 40. âyetin¹⁷⁵ Mâide sûresi 12. âyettekiyle¹⁷⁶ tebyîni, farklı sûrede mücmelin tebyînine¹⁷⁷ örnek olarak göstermiştir.

Son dönem müfessirlerinden biri sayılan İbn Âşûr, (v. 1879) *et-Tahrîr ve't-tenvîr* adlı tefsirinde Kur'ân'ın mücmelini tebyin etme özelliğine örnek olarak Bakara ve Maide sûrelerindeki âyetlere yer vermektedir. Nitekim İbn Âşûr, Bakara sûresinin “ لَا

¹⁶⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, VI, 101.

¹⁶⁹ er-Ra‘d 13/32.

¹⁷⁰ “لَمْ يَأْتِكُمْ نَبَأُ الَّذِينَ مِنْكُمْ قَالُوا ذُرُّوا عَادَ وَنَمُودًا وَالَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ لَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا اللَّهُ جَاءَهُمْ رَسُولُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ” den öncekilerin Nuh, Ad ve Semûd kavimlerinin ve onlardan sonrakilerin haberi size gelmedi mi? Onları Allah’tan başka kimse bilmez. Peygamberleri onlara apaçık deliller getirdiler de onlar (öfkelerinden) ellerini ağızlarına koydular (parmaklarını ısırıyorlardı) ve biz size gönderilenleri inkâr ettik ve bizi çağırdığımız şeye karşı şüphe içindeyiz dediler” (İbrâhîm 14/9).

¹⁷¹ Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebi Bekr es-, *Esrâru tertîbi'l-Kur'ân*, (nşr. Abdulkâdir Ahmed Ata), Dârul-İ‘tisâm, 1978, s. 110.

¹⁷² el-Fâtiha 1/7.

¹⁷³ “وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَالْيَوْمَئِزَّيَاتِ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصَّالِحِينَ وَاللَّهُدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا / Allah ve Resûl’üne itaat eden kimseler var ya işte onlar Allah’ın kendilerine nimet verdiği peygamberler, siddikler, şehitler ve salihlerle birlikte dirler. Onlar ne güzel arkadaştır.” (en-Nisâ 4/69).

¹⁷⁴ en-Nisâ 4/69.

¹⁷⁵ “يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ ذُكِّرُوا بِعَهْدِي الَّذِي آتَيْتُكُمْ عَلَيْهِمْ وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ” / Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki Ben de size karşı ahdimi yerine getireyim” (el-Bakara 2/40).

¹⁷⁶ Bu âyette Allah’ın ahdi ile İsrâiloğulların ahdi beyân edilmiştir bks “لَمَّا آتَيْنَاكَ الْوَعْدَ بِالنَّبِيِّينَ وَالصَّالِحِينَ وَاللَّهُدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا / Eğer siz namazı dosdoğru kılar, zekâtı verir ve benim Resûllerime iman ederseniz... Ben sizin günahlarınızı bağışlarım ve sizi altından ırmaklar akan cennete girdiririm.” (el-Mâide 5/12).

¹⁷⁷ Süyûtî, *el-İtkân*, s. 593-594.

وَأَخَذَكُمْ اللَّهُ بِاللَّغْوِ قِيَ إِيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ / Allah bilmeden yaptığınız yeminlerden sizi sorumlu tutmaz ancak kalplerinizin kazandıkları müstesna, onlardan sorumlu tutar”¹⁷⁸ âyetinde geçen “رِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ” mücmel ifadesinin mübeyyeninin Mâide sûresinin “لَا يُؤَاخِذُكُمْ اللَّهُ بِاللَّغْوِ قِيَ إِيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْإِيْمَانَ” / Allah sizi kasıtlı olarak yaptığınız yeminlerden sorumlu tutmaz; ancak bilerek ettiğiniz yeminlerden sizi sorumlu tutar”¹⁷⁹ âyetinde geçen “رِمَا عَقَّدْتُمُ الْإِيْمَانَ” / bilerek ettiğiniz yeminler” lâfzında bulunduğunu belirtmektedir.¹⁸⁰

II. HZ. PEYGAMBER’İN (s.a.v.) TEBYÎNİ

İslâm âlimlerinin çoğunluğuna göre dînî konulara kaynaklık etmesi açısından Kur’ân ile sünnet arasında bir fark yoktur.¹⁸¹ İbn Hazm, (v. 456/1064) sünneti vahiy kabul ettiği ve onun da Kur’ân gibi korunmuş olduğu¹⁸² kanaatini bildirerek dine kaynaklık etmeleri açısından Kur’ân’ı ve sünneti eşit bir şekilde bağlayıcı bulmaktadır.¹⁸³ Kur’ân ve hadis, hakikati gerçekleştirme ve hikmetin yollarını ortaya çıkarma hususunda daima birbirlerine yardımcı olup, hadisler Kur’ân’daki umûmu tahsis ederek mücmeli de beyân eder.¹⁸⁴

Kur’ân-ı Kerîm, Allah Resûlü’nün (s.a.v.) sözlerinin vahiy olduğunu haber verdiği¹⁸⁵ için O’nun (s.a.v.) kelâmı vahiy niteliğindedir. Nitekim İmam Şâfiî (v. 204/820) de *er-Risâle* adlı eserinde Allah Resûlü’nün (s.a.v.) sünnetinin Kur’ân’a muhalefet etmediğini aksine onun umûmunu ve hususunu açıkladığını ifade etmiştir.¹⁸⁶

¹⁷⁸ el-Bakara 2/225.

¹⁷⁹ el-Mâide 5/89.

¹⁸⁰ İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, *Tefsîru’t-tahrîr ve’t-tenvîr*, Tûnus: Dâru’t-Tûnisiyye, 1984, VII, 19.

¹⁸¹ Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, yirmi birinci baskı, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları 2014, s. 69.

¹⁸² İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelûsi, *el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm*, (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Beyrut: Dârü’l-Cedîde, I, 98.

¹⁸³ Güler, Zekeriyya, “Endülüs’te Bir Hadis ve Fıkıh Âlimi: İbn Hazm”, *İSTEM*, Yıl: 7, sayı: 14, 2009, s. 160.

¹⁸⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 129.

¹⁸⁵ “وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ” / O hevâsından konuşmaz, O’nun konuştuğu kendisine vahyedilen bir vahiydir” (en-Necm 53/ 3-4) Tefsiri için bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru’l Kur’ân’il-‘Azîm*, XIII, 247.

¹⁸⁶ Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-, *er-Risâle*, (nşr. Abdulfettah Kebbâre), ikinci

Son dönem ‘ulûmü’l-Kur’ân eserleri müelliflerinden biri olan Zürkânî’ye(v. 1948) göre sünnet, Kur’ân’ın açıklayıcısıdır. Mücmelini tafsil, mutlakını takyîd, âmminı tahsîs, mübhemini mübeyyin ve esrârını izhâr edendir.¹⁸⁷ Kur’ân ile sünnetin birlikte hareket ettiğine dair İsmail Lütfi Çakan’ın “Kitap, İslâm’ın ilkesel/teorik; sünnet ise davranışsal/pratik kaynağı, sunumudur”¹⁸⁸ sözü gayet yerindedir.

A. Kur’ân’da Hz. Peygamber’e (s.a.v.) Tebyin Görevinin Verilmesi

Allah Teâlâ Kur’ân-ı Kerîm’i açıklama görevini Hz. Peygamber’e (s.a.v.) vermiştir. Cenâbı Hakk’ın Nahl sûresi 44. âyette “ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ بِهِ لَهُمْ وَلَا يَلِغَ فِيهِمْ لَوْلَا آيَاتُنَا لَكُنَّ عِبْرَةً لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ” İnsanlara indirilen Kur’ân’ı açıklayasın diye biz sana bu zikri (Kur’ân’ı) indirdik, umulur ki tefekkür ederler”¹⁸⁹ buyurarak tebyîn görevini bizzat Resûlü’ne (s.a.v.) yüklediği anlaşılmaktadır.

Tefsir için sünnetin niye bu kadar önemli bir konumda yer aldığı yine Kur’ân’a bakılarak anlaşılabilir. “ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَأُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِن تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَاذْكُرُوا أَنَّهُ كَانَ عَلَيْنَا نَزْلًا وَإِن تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَاذْكُرُوا أَنَّهُ كَانَ عَلَيْنَا نَزْلًا ” Ey iman edenler! Allah’a, Resûlü’ne ve sizden ülü’l-emre itaat edin. Eğer Allah’a ve ahiret gününe iman ediyorsanız bir konu hakkında ihtilafa düşerseniz onu Allah’a ve Resûlü’ne götürün. Böyle yapmanız sizin için daha hayırlı ve sonuç bakımından da daha güzeldir.¹⁹⁰” Söz konusu âyetten açıkça anlaşılıyor ki ihtilaf edilen bir konuda önce Allah’ın kelâmı Kur’ân’a daha sonra da Allah Resûlü’nün (s.a.v.) sözüne bakılarak ona müracaat edilmesi gerekir. Ayrıca âyette ‘eğer Allah’a ve ahiret gününe iman ediyorsanız’ kaydı, Allah’a ve ahiret gününe inanan bir kimsenin Allah’a ve Resûlü’ne de itaat etmesinin gerekliliği vurgulanarak hayra ve güzel bir sonuca ancak bu yolla ulaşılabilceği belirtilmektedir.

baskı, Beyrut: Dâru’n-Nefâis 1431/2010, s. 138.

¹⁸⁷ Zürkânî, Muhammed Abdu’l-Azîm, *Menâhilü’l-‘irfân fi ulûmi’l-Kur’ân*, (nşr. Fevvez Ahmed Zemrali), birinci baskı, Beyrut: Dâru’l-Kitabi’l-Azi 1415/1995, I, 243.

¹⁸⁸ Çakan, İsmail Lütfi, “Bireysel ve Toplumsal Gelişmede Sünnetin Yeri ve Sahîh-i Buhârî”, *Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü*, birinci baskı, Konya: Konya İlahiyat Derneği Yayınları 2008, s. 42.

¹⁸⁹ en-Nahl 16/44.

¹⁹⁰ en-Nisâ 4/59.

Allah Resûlü'nün (s.a.v.) Kur'ân'ı tebyînde ve herhangi bir şeyde hüküm koyma konusunda son derece etkili olduğunu gösteren bir âyet de Haşr sûresinin 7. âyetidir.¹⁹¹ İbn Kesîr, (v. 774/1373) söz konusu âyetin tefsiriyle ilgili, muhakkak ki Allah Resûlü'nün (s.a.v.) iyiliği emredip, kötülüğü de nehy ettiğine¹⁹² işaret ederek Abdullah b. Mes'ûd (r.a.) ile bir kadının başından geçen hâdiseyi delil göstermiştir. Rivâyete göre Abdullah b. Mes'ûd, dövme yapan, kaş aldırın, güzellik için Allah'ın yarattığını değiştiren kadınlara lanet edince Ümmü Ya'kûb künyesiyle anılan bir kadın, Abdullah b. Mes'ûd'a sitemli bir şekilde niye böyle yaptığını sorar. Abdullah b. Mes'ûd, kadına "Allah Resûlü'nün (s.a.v.) lanetlediklerini ve Allah'ın kitabında bulunan bir şeyi ben niye lanetlemeyeyim" diye cevap verir. Bunu duyan kadın, Allah'a yemin ederek Kur'ân'da böyle bir şey görmediğini söyler. Abdullah b. Mes'ûd ise kadına dönerek "Vallahi sen Kur'ân'ı (hakkıyla) okusaydın muhakkak onu bulurdun" der ve Haşr sûresi 7. âyeti ona okur.¹⁹³ İlk bakışta kadının dediği akla gelebilir, çünkü açık bir lâfızla konu hakkında âyet inmemiştir; ancak Allah Resûlü'nün (s.a.v.) bu mesele hakkında hadisleri mevcuttur¹⁹⁴ ve Hz. Peygamber (s.a.v.) bu hadisiyle bir nevi "Allah'ın yarattıklarını değiştirecekler"¹⁹⁵ âyetini tebyîn etmektedir. Büyük sahâbîlerden biri olan Abdullah b. Mes'ûd'un (Allah ondan razı olsun) ise söz konusu hâdisede sergilediği tavır gayet yerindedir ve kendisinden asırlar sonra gelecek ümmete de rehber niteliğindedir.

Nitekim bahsedilen bu âyetler, Kur'ân'ın sünnet olmaksızın anlaşılamayacağını gösterir. Bir kimse İslâm'ın şartlarından olan namazın, zekâtın, haccın keyfiyetini sadece Kur'ân'a bakarak öğrenip, anlayamaz. Çünkü Kur'ân'da bu ibadetlere ayrıntılı bir şekilde yer verilmemiş, tafsilatı ve uygulanış şekilleri Hz. Peygamber'e (s.a.v.) tevdi' edilmiştir.¹⁹⁶ Zira Yüce Allah (c.c.), Peygamberini (s.a.v.) dinini öğretmesi için insanlara müjdeleyici ve uyarıcı bir elçi olarak göndermiştir.¹⁹⁷ Bütün peygamberlerin görevi Allah'ı tanıtmak olduğu gibi O'nun emirlerini ve yasaklarını öğreterek

¹⁹¹ وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا / Allah Resûlü size neyi verdiyse (emrettiyse) onu alın sizden neyi yasakladıysa ondan kaçınınız."(el-Haşr 59/ 7).

¹⁹² İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, XII, 485.

¹⁹³ Buhârî, "Libâs", 84 (hadis no: 5939).

¹⁹⁴ Buhârî, "Libâs", 84-85 (hadis no: 5939-5940).

¹⁹⁵ en-Nisâ 4/119.

¹⁹⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, s. 594.

¹⁹⁷ Furkan 25/ 56.

kavimlerini azaptan sakındırmalarıdır.¹⁹⁸ Allah'ın peygamberlerini göndermesinin hikmetleri, insanların onların gösterdiği yolu takip ederek insanların hidâyete ermesi¹⁹⁹ ve aralarındaki adaleti peygamberler vesilesiyle sağlamalarıdır.²⁰⁰ Allah Teâlâ peygamberleri hakkında Kur'ân-ı Kerîm'de “**أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهِدْيِهِمُ اقْتَدِهْ**” İşte onlar (o peygamberler) Allah'ın hidâyete erdirdiği kimselerdir. Resûlüm! Sen de onların (o peygamberlerin) hidâyetine uy²⁰¹ buyurmaktadır.

Hz. Peygamber (s.a.v.) ile ilgili yine Nahl sûresinde “**وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ إِلَّا لِتُبَيِّنَ**” Biz bu kitabı sana haklarında ihtilafa düştükleri şeyi onlara açıklayasın ve iman eden bir kavme hidâyet ve rahmet olsun diye indirdik²⁰² buyrulmaktadır. Âyetlerden açık bir şekilde anlaşılıyor ki Allah Teâlâ, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) Kur'ân'ı beyân etme konusunda emir ve vazife vermiş ve Allah Resûl'ü (s.a.v.) de bu emri eksiksiz bir şekilde yerine getirmiştir.

B. Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı Tefsiri ve Mücmel Lâfızları Açıklama Metodu

Hz. Âişe'nin (r.anhâ) “O'nun ahlâkı Kur'ân'dı”²⁰³ diyerek sahâbîlere anlattığı Allah Resûlü (s.a.v.), sözleri ve fiilleriyle birlikte düşünüldüğünde yaşayan Kur'ân vasfıyla ümmetin numune-i imtisâlidir. İstılâhî çerçevede ise âlimler, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) mücmeli tebyîn, müşkili tavzîh, mübhemi tafsîl, mutlakı takyîd ve umûmu tahsîs²⁰⁴ olmak üzere Kur'ân'ı beş şekilde tefsir ettiğine kanaat getirmişlerdir.

Tefsir ve fıkıh usulcülerinin ifade ettiği üzere, kayıtlı olmaksızın hakiki manaya delâlet eden mutlak; bir manayla sınırlandığında mukayyed lâfza dönüşür.²⁰⁵ Söz gelimi, “Kur'ân'dan kolayınıza geleni okuyun”²⁰⁶ âyetindeki mutlak ifade, Allah

¹⁹⁸ el-A'râf 7/59-73; Hûd 11/50; el-Mü'minûn 23/ 23.

¹⁹⁹ el-En'âm 6/90.

²⁰⁰ el-Hadîd 57/25.

²⁰¹ el-En'âm 6/90.

²⁰² en-Nahl 16/64.

²⁰³ Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim* (nşr. Muhammed Fuâd Abdulbâkî), birinci baskı, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye 1412/1991, “Kitâbusalâtü'l-misâfirîn ve kasrihâ”, 18 (hadis no: 746).

²⁰⁴ Şâfiî, *er-Risâle*, s. 137.

²⁰⁵ el-Haskefi, *İfâdatü'l-Envâr*, s. 172.

²⁰⁶ el-Müzzemmil 73/20.

Resûl'ünün (s.a.v.) “Fatiha’sı olmayanın namazı yoktur”²⁰⁷ beyânı ile mukayyed hâle gelmiştir.²⁰⁸ “Hırsız erkek ve kadının ellerini kesin”²⁰⁹ âyetindeki mutlak ifade olan ‘yed’ kelimesini sünnet, ilk hırsızlıkta sağ elin bilekten kesilmesi şeklinde takyîd etmiştir.²¹⁰

Kur’ân’ı Kerîm’de bazı şahısların ya da olayların açıkça isimleriyle değil de ism-i mevsûl, ism-i işaret veya zamir şeklinde geldiği mübhem lâfızlar,²¹¹ Süyûtî’ye (v. 911/1505) göre ancak nakil yoluyla bilinir ve bu konuda re’ye mecâl yoktur.²¹² Mübhem bir âyetin açıklaması, kimi zaman Allah Resûlü’nden (s.a.v.) kimi zaman da sahâbîden gelmektedir. Ka‘b b. ‘Ucre, (r.a.) Bakara sûresindeki “فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى / مَنْ رَأَسَهُ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ / Sizden her kim (hacda) hastalanırsa veya başından bir rahatsızlığı varsa onun vermesi gereken fidye ya oruç ya sadaka ya da kurban kesmesidir”²¹³ âyetinde bulunan ‘مَنْ / her kim’ mübhem lâfzında belirtilen kimsenin kendisi olduğunu ve hacda başına gelen bir rahatsızlıktan dolayı ihramlıyken Allah Resûlü’nün emriyle saçını tıraş etmesinin akabinde âyetin indiğini ifade etmiştir.²¹⁴ Kur’ân’da mübhem âyetlerin bulunmasının sebeplerinden biri de konuyu sadece bir şahsa bağlamaktan ziyâde umûmu kapsamasıdır.²¹⁵ Söz konusu rivâyete dayanarak âyette mübhem olarak zikredilen ‘مَنْ/her kim’ lâfzını sadece Ka‘b b. ‘Ucre’ye has kılmak ve hükmü sadece ona bağlamak yanlış görüşlere sebebiyet verir. Nitekim cumhur-i ulemânın kabul ettiği “itibar, sebebin husûsiliğine değil lafzın umûmiliğindedir”²¹⁶ kâidesi gereğince bu gibi âyetlerde lafzın umûmi olduğu akıldan çıkarılmamalı ve ona göre amel edilmelidir. Kanaatimizce, mübhem in tafsîli için bu ve buna benzer nakiller, insanların zâhirde daha iyi anlamaları için birer örnek kabilinden olup, rivâyetlerde adı geçen şahıslar ise benzer durumdaki kişilerin de âyette buyrulan

²⁰⁷ Müslim, “Kitâbu’s-Salât”, 11 (hadis no 394).

²⁰⁸ Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 60.

²⁰⁹ el- Mâide 5/38.

²¹⁰ Abdulgafûr, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, s. 413.

²¹¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 186.

²¹² Süyûtî, *el-İtkân*, s. 857.

²¹³ el-Bakara 2/196.

²¹⁴ Tirmîzi, “Tefsîr”, 2 (hadis no: 2973).

²¹⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 157-159.

²¹⁶ Sâbûnî, Muhammed Ali, *et-Tibyân fi ulûmi’l-Kur’ân*, Mekke: Dâru’l-Cil 1395, s. 25.

hükme dâhil edilmesine vesile konumundadır.

Allah'ın kelâmında asla tenâkuz olmadığı²¹⁷ hâlde yeni Müslüman olanlar ya da Kur'ân'ı yeni okuyup onun künhüne vâkıf olmayanlar Kur'ân'daki bazı âyetlerin birbirleriyle çeliştiğini düşünmeleri sebebiyle²¹⁸ müşkilü'l-Kur'ân bahsi 'ulûmü'l-Kur'ân kitaplarına²¹⁹ girmiştir. İbn Akîle (v. 1150/1737), Kur'ân'ı okumaya yeni başlayan kimselerin bazı âyetler hakkında ihtilaf vehmine düşebileceklerini ancak bu ihtilafın hakiki olmadığını ve bertaraf edilmeye ihtiyaç duyulduğunu zikreder.²²⁰ Müşkilliğe sebep olarak gösterilen Kur'ân'daki kıraat farklılıkları²²¹ da Allah Resûlü'nün (s.a.v.) tavzihiyle doğru anlaşılır.

Mâide sûresi 6. âyette²²² 'وَاجْتَنِبُوا' / ayaklarınızı' lâfzındaki 'lâm' bir kıraate göre mansûb okunurken diğer kıraate göre mecrûr okunur.²²³ Bu kıraatlara göre okunan âyette, iki farklı mana (abdestte ayakların yıkanması ya da mesh edilmesi) ortaya çıktığından müşkillik söz konusudur. Ancak görünüşte hissedilen bu müşkil, Allah Resûlü'nün(s.a.v.) fiiliyle açıklığa kavuşur. Zira Hz. Peygamber (s.a.v.) ayağına mest giydiğinde ayaklarını mesh eder giymediğinde ise yıkardı.²²⁴ Ayrıca Allah Resûlü (s.a.v.) bir gün abdest aldıkları halde topuklarını yıkamayan insanları görünce 'وَأُولَئِكَ مِنَ النَّارِ' /ateşten dolayı topuklara yazıklar olsun' buyurarak abdeste topukların ayaklarla birlikte mutlaka yıkanması gerektiğine dikkat çekmiştir.²²⁵

Kur'ân-ı Kerîm'de umûm içerikli âyetleri²²⁶ tahsîs eden Allah Resûlü'nün (s.a.v.) açıklamaları da aynı şekilde tefsirde büyük öneme hâizdir. Mâide sûresinde geçen

217 " أَقْلًا يَتَذَبَّرُونَ الْقُرْآنَ وَ لَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا / Hâlâ Kur'ân hakkında düşünmeyecekler mi? Eğer o Kur'ân Allah'tan başkası tarafından indirilseydi muhakkak onda pek çok ihtilaf bulacaklardı" (en-Nisâ 4/82).

218 Zerkeşî, *el-Burhân*, II,45.

219 bkz: Zerkeşî, *el-Burhân*, 35. bab; Süyûtî, *el-İtkân*, 48. bab; İbn Akîle, *ez-Ziyâde*, 105. bab.

220 İbn Akîle, *ez-Ziyâde*, V, 196.

221 Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 52.

222 " يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ / Ey iman edenler namaza kalktığınız vakit yüzlerinizi, kollarınızı dirseklerle birlikte yıkayın. Başınızı meshedin ve ayaklarınızı da topuklarla birlikte yıkayın" (el-Mâide 5/6).

223 Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 52.

224 Abdulgafur, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, s. 413.

225 Müslim, "Kitâbu't-Tahâre" 9 (hadis no: 241).

226 el-Mâide 5/38; en-Nûr 24/2.

“hırsızın elini kesin” âyetinde umûm ifade eden ‘hırsız’ lâfzını Hz. Peygamber, (s.a.v.) başkasının malından dört dinar ya da daha fazla miktar bir şeyi çalan hırsızın elinin kesilmesine hükmederek²²⁷ tahsîs etmiştir.

Allah Resûl’ünün (s.a.v.), Kur’ân-ı Kerîm’de daha ziyâde ahkâm âyetleri şeklinde gelen ancak az da olsa itikada dair gayb, yaratılış, kader, kıyamet vb. konulardaki mücmel kelimelere yaptığı açıklamalar (tebyîn) de O’nun tefsir yöntemlerinden biridir. Ashâb-ı Kirâm Kur’ân’da kendilerine kapalı gelen lâfızları Hz. Peygamber’e (s.a.v.) sormuş, Allah Resûlü de onların anlayacağı bir dilde kısa ve öz şekilde beyanlarda bulunmuştur.²²⁸

Mutaffifîn sûresinin “كَلَّا لَئِنْ رَانَ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ / Hayır! Bilakis kazanmakta oldukları şeyler, kalplerinin üzerine pas bağlamıştır”²²⁹ âyetinde mücmel olarak gelen ‘رَانَ / pas’ kelimesini Allah Resûlü, (s.a.v.) “Kul bir hata işlediği zaman kalbinde siyah bir nokta olur. Hatasından vazgeçip tövbe ederse kalbi saydamlaşır. Eğer hatasına devam ederse kalbinde o siyah noktalar çoğalır ve kalbi istila eder. İşte bu, Allah’ın Mutaffifîn sûresinde zikrettiği pastır”²³⁰ diyerek âyette geçen ‘pas’ı tövbe edilmediği müddetçe kalpte biriken günahlar olarak tebyin etmiştir.

Mücmelin tebyînine bir başka örnek Tirmizî’nin *el-Câmi’u’s-sahîh*’inde sahih hükmünü verdiği Bakara sûresinin 143. âyetinin tefsirine dair rivâyettir. Rivâyete göre âhirette bütün insanların hesap için toplanacağı yerde Nûh (a.s.) çağırılır ve Allah’ın dinini tebliğ ettin mi denilir. O evet demesine rağmen kendisinden sonra çağrılan kavmine de aynı soru sorulur ve onlar Hz. Nûh’un (a.s.) peygamberliğini kabul etmeyerek bize ne uyarıcı ne de bununla ilgili biri geldi derler. Bunun üzerine Hz. Nûh’a (a.s.) şahitlerin kimlerdir denilir. O da Hz. Muhammed (s.a.v.) ve ümmeti der. Hadisin devamında Allah Resûlü, (s.a.v.) (ümmetini kastederek) akabinde siz getirileceksiniz ve Hz. Nûh’un (a.s.) tebliğ ettiğine dair şahitliğinizi ortaya koyacaksınız buyurduktan sonra “وَكذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ

²²⁷ Şâfiî, *er-Risâle*, s. 137.

²²⁸ Gezgin, Ali Gâlip, “Hz. Peygamber’in Dil Yeteneği ve Dile Dayalı Tefsiri”, Isparta: VIII. Kutlu Doğum Sempozyumu, (ed.: İsmail Yakıt) 2005, s. 87.

²²⁹ el-Mutaffifîn 83/14.

²³⁰ Tirmizî, “Kitâbü’t-Tefsîr”, 75 (hadis no: 3334).

شَهِيدًا / İşte biz sizleri insanlara şahit olasınız diye ümmet-i vasat kıldık ve Peygamber de sizin üzerinize şahit olsun”²³¹ âyetini okuyarak ‘وَسَطًا’ kelimesiyle kastedilenin ‘adâlet’ olduğunu beyân etmiştir.²³² Mahşerde diğer peygamberlerin dinini tebliğ ettiğine dair ümmetinin âdil şahitler olarak yer alacağını açıklamaktadır.

Görüldüğü üzere iki rivâyette âyetlerde geçen ‘رَانَ’ ve ‘وَسَطًا’ kelimeleri lûgat manası bilindiği hâlde âyette kastedilen manası açık olarak gelmediğinden dolayı bir kapalılık arz etmiş ve beyâna gereksinim duymuştur. Allah Resûlü (s.a.v.) âyetlerde geçen mücmel kelimeyi açıklamadan önce ashâb-ı kirâmın dikkatini çekecek bir olayı anlatmış böylece bir sonraki ifade edeceği duruma onların daha iyi vakıf olmasını sağlamıştır.

III. İLK ÜÇ NESLİN MÜCMELİ TEBYÎNİ

Âlûsî, “Ey iman edenler, Allah’a, Resûlü’ne ve sizden ülü’l-emre itaat edin”²³³ âyet-i kerîmesinde ‘ülü’l-emr’ kavramının üçüncü sırada zikredilmesinin üzerinde durarak, ancak Allah’a ve O’nun Resûlü’ne itaat eden, her işinde Allah’ın ve Resûlü’nün emirlerini yerine getirip, yasaklarından kaçınan ülü’l-emre itaat edileceğini ifade eder.²³⁴ Âlûsî’nin ‘ülü’l-emr’e yaptığı yorum, kanaatimizce mücmeli tebyînde başvurulacak yolları da göstermektedir. Nitekim Allah Resûlü’ne en yakın dönemde bulunup, ‘hayırlı nesiller’ vasfıyla nitelendirilen ve Kur’ân’ı anlama-amel etme ve tefsir etme konusunda son derece azimli olan sahâbe, tâbiîn ve tebei tâbiîn, konumları itibariyle tefsirde görüşleri alınması gereken kıymetli şahsiyetlerdir.

A. Sahâbe Nesli ve Kur’ân ve Hadislerde Sahâbenin Fazileti

Lûgatte bir kişiyle birlikte bulunan ve arkadaş olan kimseye denilen ‘sâhib’

²³¹ el-Bakara 2/143.

²³² Tirmizî, “Tefsîr”, 2 (hadis no: 2961).

²³³ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَادَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُرِيدُونَ الْإِيمَانَ الَّذِي أُوتِيتُمْ يَوْمَ الْبُرُوكِ (en-Nisâ 4/59).

²³⁴ Âlûsî, Ebû’s-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmud el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî fi tefsiri’l-Kur’ânî’l-‘Azîm ve seb’i’l-mesânî*, (nşr. Seyyid Mahmud Şükrü el-Âlûsî), birinci baskı, Beyrut: Dârü İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, ts., V, 65.

kelimesinin çoğulu sahâbedir.²³⁵ Kur'ân'da ve hadislerde²³⁶ pek çok yerde geçen 'sâhib' kelimesinin zikredildiği en güzel yerlerden birisi Tevbe sûresinin Allah Resûlü (s.a.v.) ile Hz. Ebû Bekr'in Sevr mağarasındaki konuşmalarından bahseden “ اِدُّ يَقُولُ لِصَاحِبِهِ لَا / تَحْرُونَ اِنَّ اِلَهَ مَعَنَا / Hani bir zaman arkadaşına demişti üzülmeye! Muhakkak ki Allah bizimle beraberdir”²³⁷ âyet-i kerîmesidir.

İbn Hacer el-Askalânî'ye göre sahâbî, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) mülâki olup ona iman eden ve bu imanla vefat edenlerdir. Hz. Peygamber'e (s.a.v.) mülâki olmak şartıyla birlikteliği ister uzun olsun ister kısa; ister Allah Resûlü'nden (s.a.v.) hadis rivâyet etsin ya da etmesin; O'nunla gazveye katılan ya da katılmayan onunla meclis birlikteliği olmasa da bir anlık gören ya da kendisinde bir engelden (âmâlık) dolayı onu göremeyenler sahâbe tarifinin içine girer.²³⁸

Sahâbîlerin rivâyetleri vesilesiyle Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şemâiline, sözlerine, fiillerine ve ahlâkına ulaşılır. Sahâbîler yaşadıkları müddetçe böyle ulvî bir görevi ifa etmeselerdi bugün Kur'ân dışında Allah Resûlü (s.a.v.) ve İslâm'la ilgili güvenilir bilgiye rastlanmayabilirdi.²³⁹ Onlar vesilesiyle ümmet, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sözlerini işitti; onların ta'limleriyle Allah Resûlü'nün fiillerini uyguladı.

Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde Allah Resûlü'yle aynı dönemde yaşayarak onun muhabbetine mazhar olmuş sahâbîlerin faziletine dair pek çok ifade yer almaktadır. Âli İmran sûresinin “ كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَلْمُذُونَ بِرَالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِرَاللَّهِ / Siz insanlar arasında yeryüzüne gönderilen en hayırlı topluluksunuz, iyiliği emredersiniz, kötülükten sakındırırınız ve Allah'a iman edersiniz”²⁴⁰ âyeti hakkında Tirmizî'de geçen hasen bir rivâyete göre Allah Resûlü, (s.a.v.) yanında bulunan sahâbîlere “sizler yeryüzündeki yetmişinci ümmeti tamamlıyorsunuz, siz o ümmetlerin

²³⁵ Efendioğlu, Mehmet, “Sahabe”, *DİA*, Ankara: TDV Yayınları 2008, XXXV, 491.

²³⁶ eş-Şu'arâ 26/61; et-Tevbe 9/20; Ayrıca bkz. Müslim, “Kitâbu Taharet”, (hadis no:39: “Siz benim ashâbımsınız.”); Müslim, “Kitâbu Fedâilî's-Sahâbe”, (hadis no: 221: “Ashâbıma sövmeyin.”).

²³⁷ et-Tevbe 9/ 20.

²³⁸ İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *el-İsâbe fi temyizi's-sahabe*, Mısır: Dârü'l-Kütübi'l-Ezher 1853, I, 4.

²³⁹ Efendioğlu, “Sahabe”, *DİA*, XXXV, 491-492.

²⁴⁰ Âli İmran 3/ 110.

en hayırlıları ve Allah katında en değerli olanlarıdır”²⁴¹ buyurmuştur. Bir diğer âyet-i kerîmede Allah Teâlâ, Tevbe sûresinde muhâcir ve ensâr sahâbeyi övmüş onlardan râzı olduğunu ve kendilerine cenneti va’d ettiğini bildirmiştir: “**وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ الْأُولُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ** / **وَالْأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ وَأَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ** ilk olanlar ve iyilikte onlara uyanlar var ya Allah onlardan razı oldu, onlarda Allah’tan razı oldu ve onlara altlarından ırmaklar akan cennetler hazırladı.”²⁴²

Kur’ân âyetlerinin yanında Allah Resûlü’nün (s.a.v.) övdüğü, güzel hasletlerinden bahsettiği, dualar ettiği, cennetle müjdelediği sahâbîler hakkında hadisleri mevcuttur ve bunlar ‘Fedâilu’s-sahâbe’ başlığı altında hadis kitaplarında yer almaktadır.²⁴³ Enes b. Mâlik’ten rivâyetle bir gün Allah Resûlü, (s.a.v.) Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman (r.anhum) ile birlikte Uhud Dağı’na çıktı. Uhud Dağı titredi. Hz. Peygamber (s.a.v.) dağa ayağını vurdu ve “sakin ol yâ Uhud! Muhakkak ki senin üzerinde bir peygamber, bir siddik ve iki şehit vardır”²⁴⁴ buyurdu. Hiç şüphesiz âyette de buyrulduğu üzere Peygamberlerden (aleyhimusselâm) sonra en değerli kişiler siddikler, şehitler ve sâlih kimselerdir.²⁴⁵ Hz. Peygamber, (s.a.v.) zikri geçen bu hadisinde kendisinden sonra en değerli kişileri taltîf ederek ümmetinin de onlara değer vermesini beklemektedir.

“Ashâbıma sövmeyin! Ashâbıma sövmeyin! Nefsimi elinde tutan Allah’a yemin ederim ki sizden biri Uhud Dağı kadar altın infak etse onlardan (sahâbîlerden) birinin müddüne ya da yarısına yetişemez”²⁴⁶ hadisinde de görülüyor ki Allah Resûlü, (s.a.v.) ümmetini ashâbına kötü söz söylemekten nehy ediyor; onların değerini bildirmek için ashâb-ı kirâmın Allah yolunda infâk ettikleriyle sonrakilerin Allah yolunda infâk ettiklerinin kıyaslanamayacağını haber veriyor. Zira ashâb-ı kirâm, garip bir zamanda İslâm’a girdiler,²⁴⁷ Müslüman olanların sayısı azınlıktaydı ve çoğunluğu teşkil eden müşrikler onlara çeşitli zulümler ediyorlardı.²⁴⁸ Onların yoksulluk had safhada iken

²⁴¹ Tirmizî, “Tefsîr”, 4 (hadis no: 3001).

²⁴² et-Tevbe 9/100.

²⁴³ Buhârî, “Fedâilu ashâbî’n-Nebi (s.a.v.)”, s. 897; Müslim, “Fedâilu’s-sahâbe”, s. 1854.

²⁴⁴ Buhârî, “Fedâilu ashâbî’n-Nebi (s.a.v.)”, 6 (hadis no: 3686).

²⁴⁵ en-Nisa 4/69.

²⁴⁶ Müslim, “Fedâilu’s-sahâbe”, 54 (hadis no: 2540).

²⁴⁷ Müslim, “İman”, 65 (hadis no: 232).

²⁴⁸ Geniş bilgi için bkz. Pala, İskender, *Hz. Muhammed (sav) İçin Bülbülün Kırk Şarkısı*, ikinci baskı, İstanbul: Kapı Yayınları 2015, s. 197-200.

İslâm için infâk ettikleri küçücük bir şeyin dahi kıymeti Allah katında çok büyüktü.

1. Kur'ân'la Amel Etmede Tutumları ve Tefsirde Sahâbe Kavlinin Değeri

Sahâbîler Kur'ân ve sünneti anlama konusunda insanların en bilginidirler. Hiç şüphesiz onlar, Kur'ân'ı ve sünneti öğrenme, koruma ve amel etmede büyük çaba sarf etmişlerdir.²⁴⁹ “Bizden biri Kur'ân âyetlerinden on tanesinin manasını anlamadan ve amel etmeden diğer âyetlere geçmezdi”²⁵⁰ diyen Abdullâh b. Mes'ûd'un (r.a.) sözünden anlaşılıyor ki sahâbîler önce âyeti öğreniyor, öğrendikleriyle amel ettikten sonra diğer âyetleri öğrenmeye gayret ediyorlardı.

Kur'ân'ın i'câz yönlerini en iyi anlayanlar, onun belâgat sırlarındaki tatlılığa en çok değer verenler, sahâbîlerdir. Kur'ân onların hayatıydı. Onunla kalkıp onunla otururlar; onunla uyuyup onunla uyanırlar; onunla yaşayıp onunla amel ederler; onunla Allah'a ibadet ederlerdi.²⁵¹ Bununla birlikte Ahzâb sûresindeki “لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا / And olsun ki sizin için Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çokça zikredenler için Allah Resûlü'nde güzel örnek vardır”²⁵² âyetin muhatabı sahâbe, İslâm ve Kur'ân'ı anlatma ve yaşamada en iyi modeli ve en güzel örneği mükemmel bir şekilde Allah Resûlü'nde (s.a.v.) görmüşlerdi.²⁵³ En güzel örnekle (s.a.v.) kâh mescitte kâh çarşıda kâh mağarada kâh hicrette kâh bir ağacın altında kâh savaşta kâh da evde buluşuyor, O'nun (s.a.v.) nasihat dolu güzel sözlerine ve mana yüklü fiillerine şahit oluyorlardı.

Vahye ilk muhatap olmaları ve onun hükümlerini hayata geçirme sorumlulukları sebebiyle Allah Resûlü'nden (s.a.v.) gördüklerini ve öğrendiklerini naklederek tefsirde de söz söyleme yetkisine sahip sahâbîlerin başında Allah Resûlü'nün (s.a.v.) “Kur'ân'ı dört kişiden öğreniniz”²⁵⁴ buyurmak suretiyle taltifte bulunduğu Abdullâh b. Mes'ûd (r.a.) ve “Allah'ım ona Kitab'ı ve hikmeti öğret,”²⁵⁵ “Allah'ım onu fakih kıl”²⁵⁶ diye

²⁴⁹ Zürkânî, *Menâhîlu'l-irfân*, I, 243.

²⁵⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, s. 74.

²⁵¹ Zürkânî, *Menâhîlu'l-irfân*, I, 245.

²⁵² el-Ahzâb 33/21.

²⁵³ Zürkânî, *Menâhîlu'l-irfân*, I, 264.

²⁵⁴ Müslim, “Fedâilu's-sahâbe”, 22 (hadis no: 2464).

²⁵⁵ Buhârî, “Fedâilu ashâbî'n-Nebi (s.a.v.)”, 24 (hadis no: 3756).

dua buyurduğu Abdullâh b. ‘Abbâs (r.a.) gelir. Kur’ân ilimlerinden sûrelerin indiği mekân ya da zamana göre Mekkî-Medenî; âyetlerin iniş sebeplerinin konu edindiği sebab-i nüzûl gibi ilimlerin bilinmesi, Abdullâh b. Mes‘ûd (r.a.) vesilesiyle bir sonraki nesillere aktarılmıştır. Zira onun “kendisinden başka ilah olmayan Allah’a yemin ederim ki, Allah’ın kitabında hiçbir sûre yoktur ki ben onun nerede inmiş olduğunu bilmemiş olayım ve yine hiçbir âyet yoktur ki ben onun ne hakkında indirildiğini bilmemiş olayım. Bilsen ki biri, Allah’ın kitabını benden daha iyi biliyor mutlaka onun yanına giderdim”²⁵⁷ sözü, meselenin en iyi kanıtıdır.

Allah Resûlü’nün duasıyla şereflenen Abdullâh b. ‘Abbâs (r.a.) ise rivâyetleriyle, ilmiyle, fakihliğiyle gerek kendi zamanındaki gerek sonraki zamanda gelecek olan insanlara bir rehber olmuştur. İmâm Buhârî’ye (v. 256/870) göre hadiste geçen hikmet, nübüvvet dışındaki işlerde doğru karar vermektir.²⁵⁸ Vefat edene kadar ümmetin bilgini olarak kalan Abdullâh b. ‘Abbâs,²⁵⁹ (r.a.) aynı zamanda Kur’ân’ı çok iyi bildiğinden dolayı ‘Tercümânu’l-Kur’ân’ lakâbıyla anılmaktaydı.²⁶⁰

Bu bağlamda rivâyet tefsirlerinde kaynak olarak Kur’ân’dan ve Resûlullah’ın (s.a.v.) sünnetinden sonra sahâbe kavli üçüncü sırada gösterilir.²⁶¹ Çünkü sahâbîlerin ilmi, kendilerinden sonra gelenlerin ilminden daha üstündür.²⁶² Ayrıca Hanefî usûl ulemâsının önde gelen şahsiyetlerinden biri sayılan Pezdevî’nin (v. 482/1089) *Kenzu’l-vusûl ilâ ma’rifeti’l-usûl* adlı eserinde kıyastan önce sahâbe amelinin taklîd edilmesinin vâcib olduğunu kaydetmesi²⁶³ sahâbîlere uymanın önemine binaendir.

Âlimler tefsirde sahâbe sözlerinin hüccet kabul edilmesi için belirli şartlarda ittifak etmişlerdir.²⁶⁴ Eğer sahâbe, bir konu hakkında icmâ‘ ederse icmâ‘ları hüccettir ve

²⁵⁶ Müslim, “Fedâilu’s-sahâbe”, 30 (hadis no: 2477).

²⁵⁷ Müslim, “Fedâilu’s-sahâbe”, 22 (hadis no: 2463).

²⁵⁸ Buhârî, “Fedâilu ashâbî’n-Nebi (s.a.v.)”, 24 (hadis no: 3756).

²⁵⁹ Ebû Naîm Isfahânî, Ahmed b. Abdullah, *Hilyetü’l-evliyâ ve tabakatu’l-esfiyâ*, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye 1988, I, 316.

²⁶⁰ İbn Akîle, *ez-Ziyâde ve’l-ihsân*, IX, 371.

²⁶¹ Zakzûk, *el-Mevsûatu’l-Kur’âniyye’l-mütehassise*, s. 263.

²⁶² Zakzûk, *el-Mevsûatu’l-Kur’âniyye’l-mütehassise*, s. 264.

²⁶³ Pezdevî, *Kenzu’l-vusûl*, s. 234.

²⁶⁴ Zakzûk, *el-Mevsûatu’l-Kur’âniyye’l-mütehassise*, s. 264.

alınması gerekir.²⁶⁵ Aralarında zaman zaman ihtilaflar olsa da bu ihtilaf zıtlık ihtilafı değil çeşitlilik ihtilafıdır ve görüşlerini cem etmek mümkündür.

Eğer sahâbenin tefsiri sebab-i nüzûla dayanıyorsa/akla mecal bir konu değilse onların sözü hükmen merfû hadis kabul edilir.²⁶⁶ Hadisin merfû olması Hz. Peygamber'e (s.a.v.) nispet edilmesi ya da sahâbenin Allah Resûlü'nün (s.a.v.) sözünden veya fiilinden haber vermesi şeklindedir.²⁶⁷ Sahâbîlerin "biz Allah Resûlü (s.a.v.) zamanında böyle yapardık böyle söyledik" demeleri merfû hadis hükmündedir. Çünkü söyledikleri sözü ya da yaptıkları fiili Allah Resûlü'nün (s.a.v.) zamanına izafe etmişlerdir.²⁶⁸ Söz konusu şekilde gelen tefsirler, reddedilmeden ittifakla kabul edilir.²⁶⁹ Zira sebab-i nüzûlle ilgili rivâyetlerde sahâbe, kendi re'yinden konuşmaz.²⁷⁰ Öte yandan sahâbe, Benî İsrâil'in rivâyetlerini almakla meşhur değilse o zaman da sahâbenin sözü hükmen merfu kabul edilir.²⁷¹ Ayrıca sahâbeye uzanan sened sahih ve sağlamısa yine onların sözü hükmen merfu kabul edilerek tefsirde hüccet sayılır.²⁷²

Şayet sahâbenin tefsiri re'ye dayalı olup Resûlullah'a (s.a.v.) isnad edilmezse o zaman mevkûf konumunda²⁷³ olup âlimlerin ihtilaf ettikleri nokta bu kısımdır. Bir grup âlim, bu tefsirlerin mevkûf olup merfû derecesine ulaşamadığını göz önünde bulundurarak sahâbenin içtihad ettiğini ve içtihadta doğru ya da yanlış kanaate varılacağını söylerken diğer grup âlim ise sahâbenin bir ihtimal söyledikleri sözü Allah Resûlü'nden (s.a.v.) işitmiş olabilecekleri düşüncesiyle reyle de olsa onları insanlar arasında Allah'ın kitabını en iyi bilenler kabul ederek reylerinin doğru olduğunu ve bu çeşit tefsirlerinin alınması gerektiğini belirtmişlerdir.²⁷⁴

²⁶⁵ Zakzûk, *el-Mevsûatu'l-Kur'âniyye'l-mütehassise*, s. 264-265.

²⁶⁶ Zehebî, Muhammed Hüseyin, *'İlmü't-tefsîr*, Dârü'l-Meârif, ts. s.26.

²⁶⁷ Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebi Bekr es-, *Tedribü'r-râvî fî şerhi takrîbi'n-Nevevî*, (nşr. Ebû Abdurrahmân Salâh b. Muhammed b. Avîza), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1996, I, 94.

²⁶⁸ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, I, 95-96.

²⁶⁹ Zehebî, *'İlmü't-tefsîr*, s.26.

²⁷⁰ Zehebî, *'İlmü't-tefsîr*, s.26.

²⁷¹ Zakzûk, *el-Mevsûatu'l-Kur'âniyye'l-mütehassise*, s. 264.

²⁷² Zakzûk, *el-Mevsûatu'l-Kur'âniyye'l-mütehassise*, s. 264.

²⁷³ Zehebî, *'İlmü't-tefsîr*, s.26.

²⁷⁴ Zehebî, *'İlmü't-tefsîr*, s.26.

Hız. Peygamber'in (s.a.v.) Kur'an'ı tebliğ ve tebyîn etme görevini hakkıyla yerine getirip buna şahit olduklarını²⁷⁵ belirten sahâbîler (r.anhum) elbette O'nun (s.a.v.) sözlerini ve fiillerini sonraki nesillere aktarabilmek için büyük bir gayret sarf etmişlerdir. Onlar kendi asırlarında zihinlerini mâlâyânî şeylerle meşgul etmeyerek fâni dünyanın geçici arzularına bel bağlamayıp Resûlullah'la (s.a.v.) geçirdikleri zamanı ganimet bilerek Allah'ın kulluğuna lâyük olacak davranışlar gösterip O'nun hoşnut olmayacağı amelleri işlemekten çok korktukları için Kur'an hakkında kendi reyleriyle görüş belirtirken dahi Allah Resûlü'nün (s.a.v.) metodunu²⁷⁶ uygulamaktan asla taviz vermemişlerdir.

2. Sahâbenin Mücmeli Tebyîni

Sahâbîler, ihtiyaç duymadıklarından dolayı Kur'an'ın tamamını değil; ancak garîb, mübhem, müşkil ve mücmel lâfızlarını açıklamışlardır.²⁷⁷ Nebevî iklimde yetişmiş, söz ve fiillerinde kendilerine Resûlullâh'ın (s.a.v.) sünnetini rehber edinen sahâbîlerin Kur'an-ı Kerîm'de geçen mücmel ve ilk bakışta anlaşılmayan lâfızlara yaptıkları açıklamalar, elbette sonraki nesiller için büyük önem arz etmektedir.

Tefsirde Hız. Peygamber'in (s.a.v.) sözlerine ve fiillerine son derece önem veren sahâbe, bu konuya hassasiyet göstermeyenleri hemen uyarırlardı. Nitekim 'Imrân b. Husayn, (r.a.) bir gün ashâb-ı kiramdan bir grupla birlikte oturup, hadis müzâkere ederken yanlarına gelen bir kişi "bize Kur'an'dan başkasını anlatma" deyince 'Imrân b. Husayn(r.a.) ona "eğer sen sadece Kur'an'la hüküm verme konusunda bir vekil tayin edilsen Kur'an'da öğle, ikindi namazlarının dört rekât, akşam namazının üç rekât olduğunu bulabilecek misin ya da Kâbe'yi bir defa tavafın yedi defa Kâbe'nin etrafında dönmekle yerine getirileceğini bulabilecek misin dedi ve ey kavmim, eğer bu kimsenin yaptığı gibi yaparsanız muhakkak dalâlete düşersiniz"²⁷⁸ buyurarak sünnetin mücmel lâfızları açıklamada ne denli önemli olduğunu üzerinde durmuştur.

²⁷⁵ İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *Sünen-i İbni Mâce*, (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), birinci baskı, Beyrut: Dârü'l-Cil 1418/1998, "Menâsik", 84 (hadis no: 3074).

²⁷⁶ Zekiyuddîn Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 46.

²⁷⁷ Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 80.

²⁷⁸ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-, *el-Kifâye fi ma'rifeti 'usûli'r-rivâye*, (nşr. Ebû İshak İbrâhîm b. Mustafa), birinci baskı, Dârü'l-Hüdâ 1423/2003, I, s. 83.

Namazda konuşulmayacağına dair fıkıh kitaplarında pek çok bilgi mevcutsa da bu bilginin kaynağına yine Allah Resûlü'nün (s.a.v.) sünnetinden ve sahâbe rivâyetlerinden ulaşılır. Söz konusu meseleyle ilgili Zeyd b. Erkam'ın (r.a.) “biz Allah Resûlü zamanında namazda konuşurduk. Böyle yapmamızın devamında Bakara sûresinin 238. âyeti “*وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ*”/ Allah için gönülden boyun eğerek namazda durun”²⁷⁹ nâzil oldu ve bize namazda susmak emredildi”²⁸⁰ rivâyeti âyette zikri geçen *قَانِتِينَ* lâfzını beyân etmektedir.

Tahrîm sûresinin 8. âyetinde iman edenlerin yapması gereken ‘tövbe-i nasûh’²⁸¹ kelimeleri de ilk bakışta anlamına vâkıf olunamayacağından dolayı mücmel lâfızlar altına girebilir. Hz. Ömer, ‘Ubey b. Ka‘b ve Mu‘âz b. Cebel (r.anhum) tövbe-i nasûh’a “bir daha aynı günahı işlemek üzere yapılan tövbedir” açıklamasında bulunmuşlardır.²⁸²

İman eden ve takvâsahibi kimselere Allah tarafından hem dünyada hem de ahirette müjdeler verileceğini ifade eden Yûnus sûresindeki “*لَهُمَا نَبُوءَاتٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا*” /Onlar için dünyada ve ahirette müjde vardır”²⁸³ âyeti hakkında bir sahâbî dünyada mü’minlere verilen müjdenin ne olduğunu merak ederek Ebu’d-Derdâ’ya (r.a.) sorar. Ebu’d-Derdâ (r.a.) soran kişiye, bu sorunun aynısını Allah Resûlü’ne sorduğunu ve o zamandan beri de kimsenin bu soruyu kendisine sormadığını belirtir. Allah Resûlü, (s.a.v.) Ebu’d-Derdâ’ya âyette dünyada mü’minlere verilen müjdeden kastedilenin “onun gördüğü sâlih rüyâlardır” diyerek cevap vermiştir.²⁸⁴

İbn Kesîr’in (v. 774/1373) tefsirinde, Ebu’d-Derdâ’dan gelen bir rivâyete göre, Âli ‘İmrân sûresinde bahsedilen *الرَّاسِخُونَ* / ilimde derinleşmiş kimseler”²⁸⁵ ile anlatılmak istenen, yeminini tam yerine getiren, doğru sözlü, kalbi müstakîm, midesi ve iffeti

²⁷⁹ el-Bakara 2/238.

²⁸⁰ Tirmizî, “Tefsîr”, 2 (hadis no: 2986).

²⁸¹ et-Tahrîm 66/8.

²⁸² Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes‘ûd b. Muhammed el-Ferrâ’ el-, *Me‘âlimu’t-tenzil*, (nşr. Muhammed Abdullâh ve dğr.), Riyad: Dâru Tayyibe 1409, VIII, 169; Kandehlevî, M. Yusuf, *Hayâtu’s-Sahâbe*, (trc. Hüseyin Okur), birinci baskı, İstanbul: Semerkand Yayınları 2016, I, 67.

²⁸³ Yûnus 10/64.

²⁸⁴ Tirmizî, “Tefsîr”, 11 (hadis no: 3106).

²⁸⁵ Âli ‘İmrân 3/7.

konusunda çok dikkatli olan âlimlerdir beyânına²⁸⁶ rastlamak mümkündür. Söz konusu rivâyetin sıhhati noktasında âlimler arasında ihtilaf vuku‘ bulmuşsa da ‘râsihûn’ hakkında yapılan açıklama tefsirlerde ilgili âyeti anlama hususunda değerlendirilmeye tâbi tutulmaktadır.

B. Tâbiûn ve Tefsir İlmine Katkısı

Nebevî mîrâsı, ilk muhâtapları olan sahâbe neslinden elde eden tâbiîn, Kur’ân-ı Kerîm’deki mücmel lâfızları tebyînde başvurulması gereken kimseler arasında önemli bir yere sahiptir. İlk hadis usûlü müelliflerinden kabul edilen Hâkim en-Nîsâbûrî (v. 405/1014), tâbiîni “sahâbeden sonra en hayırlı nesil olup sahâbeyle görüşmüş ve onlardan dinî ve sünnetleri öğrenmiş kimseler” şeklinde tanımlanmıştır.²⁸⁷ Bilindiği üzere tâbiîn, Allah Resûlü’nün (s.a.v.) ashâbına talebelik edip, sahâbîlerden öğrendikleri ilmi, kendilerinden sonrakilere nakletme şerefine nâil olmuş çok kıymetli şahsiyetlerdir.²⁸⁸

Tâbiîn lâfzının kullanımı sonradan ortaya çıkmış bir şey olmayıp bizzat Allah Resûlü’nün (s.a.v.) kendi ifadesinde görülmektedir.²⁸⁹ Allah Resûlü, (s.a.v.) kendisini görmediği hâlde çok seven ve O’na iman eden Üveys el-Karanî (r.a.) hakkında “Şüphesiz tâbiîlerin en hayırlısı bir kimsedir ki kendisine Üveys denir. Onun bir de annesi vardır. Kendisinde (alaca hastalığından dolayı) bir beyazlık vardır. Onun yanına gidin de sizin için Allah’tan bağışlanma dilesin”²⁹⁰ buyurmuştur. Allah Resûlü, (s.a.v.) Üveys el-Karanî’nin (r.a.) annesine olan itaati ve sadık bir kul olması gibi iyiliklerinden bahsederek onun duasını almayı ümmetine tavsiye etmiştir.²⁹¹ Ayrıca Hâkim en-Nîsâbûrî’nin tâbiîn tanımı, Resûlullâh’ın söz konusu hadisiyle uyum arz etmektedir ki Üveys el-Karanî, Resûlullâh’ı hayatında hiç görmemiş, ancak O’nu gören sahâbîlerle mülâkî olup kibâru’t-tâbiîn tabakasına dâhil edilmiştir.

²⁸⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, III, 16.

²⁸⁷ Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-, *Mâ’rifetu ‘ulûmi’l-hadis*, (nşr. Seyyid Hüseyin), Beyrut: Dâru’l-Âfâki’l-Cedîde 1980, s. 42.

²⁸⁸ Zakzûk, *el-Mevsûatu’l-Kur’âniyye’l-Mütehassise*, s. 267.

²⁸⁹ Ulu, Arif, “Tâbiîn”, *TDV*, Ankara 2010, XXXIX, 328.

²⁹⁰ Müslim, “Fedâilu’s-sahâbe”, 55 (hadis no: 2542).

²⁹¹ Müslim, “Fedâilu’s-sahâbe”, 55 (hadis no: 254).

İslâm dinine girenlerin sayısının artması ve İslâm'ı farklı beldelede yaşayan insanlara duyurmak adına yapılan fetihler vesilesiyle sahâbîler ve onlara eşlik eden tâbiîn çeşitli bölgelere yerleşmişlerdir. Gittikleri yerlere tefsir medreseleri kuran sâhabenin ilk talebeleri ise kuşkusuz tâbiîn olmuştur.²⁹² Sahâbenin önderliğinde faaliyete başlayan Mekke, Medine ve Irak medreselerinde yetişmiş nice tâbiîn,²⁹³ hocalarından öğrendikleri ilmi büyük bir titizlikle muhafaza ederek tefsirin tedvîn dönemine öncülük etmişlerdir.

Medine'deki tefsir medresesinin başında bulunan 'Ubey b. Ka'b'ın müfessir talebeleri Zeyd b. Eslem, Ebu'l-Âliye, Muhammed b. Ka'b²⁹⁴ gibi tâbiîler iken Irak'ta tefsir ilmindeki şöhreti ve bu konuda olan rivâyetlerinin çokluğu sebebiyle müderris sahabîlerin en önde geleni 'Abdullâh b. Mes'ûd'un (r.a.) talebeleri ise 'Alkame b. Kays, Mesrûk, Esved b. Yezîd, Mürre, Hasan el-Basrî ve Katâde'dir (r.anhum).²⁹⁵ İbn Teymiyye, (v. 652/1254) en âlim kimselerin Mekke'deki tefsir medresesinde bulunduğunu zikretmiş, söz konusu durumu da Mücâhid b. Cebr, Sa'îd b. Cübeyr, 'Ata' b. Ebî Rebâh ve İkrime gibi meşhur tâbiîlerin 'Abdullâh b. 'Abbâs'a (r.a.) talebe olmalarına bağlamıştır.²⁹⁶ Nitekim 'Abdullâh b. 'Abbâs (r.a.) tâbiîn talebelerine Kur'ân'ı tefsir ediyor; anlaşılmayan ve kapalı kalan lâfızları onlara açıklıyordu. Talebeleri ise onun anlattığını kimi zaman yazıyla kimi zaman da hafızalarıyla muhafaza edip kendilerinden sonra gelenlere işittiklerini rivâyet ediyorlardı.²⁹⁷

Tebei tâbiînden olan Süfyân es-Sevrî, (v. 161/778) talebelerine Mücâhid b. Cebr, Sa'îd b. Cübeyr, İkrime ve Dahhâk'ın adını verip "tefsiri şu dört kişiden alınız"²⁹⁸ diyerek müfessir tâbiîlerin önemine dikkat çekmiştir. İbn Ebî Müleyke'nin Mücâhid'i İbn 'Abbâs'a Kur'ân tefsirini sorarken gördüm. Beraberinde levhalar vardı. 'Abdullâh

²⁹² Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, Kahire: Mektebetü Vehbe, 1396/1976, I, 77.

²⁹³ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 77.

²⁹⁴ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 86.

²⁹⁵ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 89.

²⁹⁶ Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf Hayyân el-, *Tefsîru'l-bahri'l-muhît*, (nşr. Âdil Ahmed Abdu'l-Mevcûd), birinci baskı, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye 1413/ 1993, I, 19.

²⁹⁷ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 77.

²⁹⁸ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, I, 20.

b. ‘Abbâs ona “yaz” diyordu; böylece Mücâhid yazarak ona bütün tefsiri sordu²⁹⁹ rivâyetiyle Mücâhid’in “ben Mushaf’ı, Fâtiha’dan son sûreye kadar üç defa ‘Abdullâh b. ‘Abbâs’a arz ettim. Her âyette duruyor ve hakkında ona soru soruyordum”³⁰⁰ nakli müfessir tâbiîlerin tefsirde olan hassasiyetlerini göstermektedir. Ayrıca İbn Hıbbân, İkrime (r.a.) hakkında “o, Kur’ân ve fıkıh bilen âlimlerdendi” buyurmaktadır. Yahyâ b. Eyyûb el-Mısırî’nin, İbn Cüreyc bana “İkrime’den bir şeyler yazıp yazmadığımı sordu ben de hayır deyince ilmin üçte birini kaçırmışsın”³⁰¹ nakli ise tâbiîlerin gerek tefsir gerek fıkıh ilmindeki kıymetlerini gözler önüne sermektedir.

Tâbiîler Kur’ân’ı tefsir ederken okudukları medreselerin hocaları olan sahâbîlerin metotlarını takip etmişlerdir.³⁰² Nasıl ki sahâbe, âyetlerin tefsirinde önce Kur’ân’a sonra Resûlullâh’ın (s.a.v.) sünnetine bakıyorsa tâbiîn de bu yola ilave olarak sahâbe kavline müracaat etmiştir.³⁰³ Onların sahâbe kavlini bu denli önemsemeleri ve sahâbenin hayatlarını örnek almaları hiç şüphesiz Allah Resûlü’nün (s.a.v.) sohbetiyle şereflenmelerine ve bizzat O’ndan (s.a.v.) rivâyette bulunmalarına dayanır.

Sahâbîler nasıl ki ilk müfessirin (s.a.v.) talebeleri olup Allah Resûlü’nün (s.a.v.) vefatıyla her yerde aranırken sahâbe neslinin dâru’l-bekâya göçmesiyle insanların Kur’ân’ı anlamak için sahâbeye talebe olup, onun tedrisinden geçmiş ve Resûlullâh’ı (s.a.v.) bizzat görenleri gören tâbiîlere başvurması gayet yerindedir. Çünkü onlar, buldukları zamanda Kur’ân ve sünneti en iyi bilen âlimler ve müfessirlerdir. Bu yüzden o dönemdeki insanlar Kur’ân’da anlamadıkları konular ya da kendilerine kapalı gelen lâfızlar hakkında bir rivâyetin varlığına ya da doğru kanaate ulaşabilmek için ilk olarak tâbiîlere müracaat edecek ve onların görüşlerine değer verecektir.

Tabiînin mücmel âyetleri tebyîninden söz etmeden önce onların sözlerinin tefsirde delil kabul edilip edilmemesi üzerinde durulması gerekir. Âlimlerin çoğu tâbiîn kavlinin tefsirde alınması gerektiği görüşüne varmışlardır.³⁰⁴ Eğer tâbiînin sözü akla mecal

²⁹⁹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, I, 85.

³⁰⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, I, 85.

³⁰¹ Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn*, I, 84.

³⁰² Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 90.

³⁰³ Geniş bilgi için bkz. Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 80- 90.

³⁰⁴ Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn*, I, 96; Zakzûk, *el-Mevsûatu’l-Kur’âniyye’l-Mütehassise*, s. 268.

konularda değilse, içtihadına dayanmıyorsa ve Ehl-i Kitab'ın kültüründen etkilenmemişse onun tefsirini almak, terk etmekten daha evladır, diyerek görüş birliğine varmışlardır. Çünkü onun sahâbeden bu tefsiri duyma ihtimali vardır. Ayrıca tâbiîn, bir konu hakkında icmâ' ettiyse o görüşü de muhakkak almak gerektiğini ifade etmişlerdir.³⁰⁵

Tâbiînin kendi içtihadlarına dayalı tefsirlerinin alınıp alınmaması durumunda ise müfessirler ihtilafa düşmüştür.³⁰⁶ Burada şuna dikkat çekmekte fayda vardır ki tâbiîler, içtihad yaparken dahi sahâbenin kendilerine öğrettikleri metotlarla ve onlardan aldıkları ilimle içtihad gittikleri için tefsirdeki görüşlerinin göz ardı edilmesindense okunmasında yarar vardır.

İmâm Buhârî, (v. 256/870) *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eserinin tefsir bölümünde, âyetlerde manaya delâleti kapalı kalmış lâfızlara sahâbenin ve tâbiînin yaptıkları açıklamalarla birlikte yer vermiştir. Sa'îd b. Cübeyr'den rivâyete göre Bakara sûresinin “^ع وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ / O'nun kürsüsü gökleri ve yeri kaplamıştır”³⁰⁷ âyetindeki “^ع وَسِعَ”³⁰⁹ lâfzı Allah'ın ilmidir.³⁰⁸ Bakara sûresinin 10. âyetinde zikri geçen “^ع وَسِعَ”³⁰⁹ mücmel lâfzına Ebu'l-Âliye ‘şüphe’;³¹⁰ 205. âyetindeki “النَّسْلُ”³¹¹ kelimesine ise ‘Ata’ b. Ebî Rebâh ‘canlı’³¹² demiştir. Söz konusu âyetlerde kelimelerin lügat manası bilinse de âyette anlatılmak istenen lügat manasından farklı olduğu için tâbiîlerin tefsirleri akıllarda bulunan soru işaretlerine cevap vermesi sebebiyle itibara alınmaya değerdir.

Kur'ân-ı Kerîm'de lügat manası bilindiği hâlde manaya delâleti bilinmeyen kelimelerden biri de Bakara sûresinin “^ع وَإِذَا خَلَاوَا إِلَىٰ شَيَاطِينِهِمْ”^ع Onlar iman edenlere rastladıklarında biz de iman ettik derler oysa şeytanlarıyla baş başa kaldıklarında biz sizinle beraberiz biz onlarla alay

³⁰⁵ Zakzûk, *el-Mevsûatu'l-Kur'âniyye'l-Mütehassise*, s. 269.

³⁰⁶ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 96.

³⁰⁷ el-Bakara 2/255.

³⁰⁸ Buhârî, “Tefsîr”, 44/2 (hadis no: 4535).

³⁰⁹ “^ع فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَرَّادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا” / Kalplerinde hastalık vardır. Allah da onların hastalığını arttırmıştır.” (el-Bakara 2/10).

³¹⁰ Buhârî, “Tefsîr”, 2/2 (hadis no: 4476-4477).

³¹¹ “^ع وَيُوْهَلِكُ الْحَرَكُ وَالنَّسْلُ” / Ekini ve nesli helâk etmek için koşar.” (el-Bakara 2/205).

³¹² Buhârî, “Tefsîr”, 37/3 (hadis no: 4523).

ediciyiz derler”³¹³ âyetindeki شَيْءٍ مَّا طَعِبَهُمْ lâfzıdır. Mücâhid (r.a.) âyette zikri geçen şeytanlardan kastedilenin müşrik ve münafık arkadaşlar olduğunu ifade eder.³¹⁴

Namaz vakitlerini anlatan İsrâ sûresinin “ اَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا / Güneşin batıya kaymasından gecenin karanlığına kadar namaz kıl, bir de sabah namazını kıl; çünkü o şahit olunan namazdır”³¹⁵ âyetindeki ‘ قُرْآنَ الْفَجْرِ ’ kapalı lâfzını, Mücâhid b. Cebr, (r.a.)‘sabah namazı’ şeklinde tefsir etmiştir. Nitekim Allah Resûlü’nün (s.a.v.) sabah namazına gece ve gündüz meleklerinin birlikte şahit olduğuna dair hadisi³¹⁶ de bu yorumu desteklemektedir.

Ahzâb 34. âyette Allah Teâlâ, özelde Peygamber (s.a.v.) hanımlarına genelde ise bütün mümin kadınlara hitapta bulunarak “ وَادْكُرْنَ مَا يُتْلَىٰ فِي بُيُوتِكُنَّ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ وَالْحِكْمَةِ / Evlerinizde okunan Allah’ın âyetlerini ve hikmeti hatırlayın”³¹⁷ buyurmaktadır. Tâbiînden Katâde (r.a.) âyette hatırlanması gerekenler arasında bahsedilen ‘hikmet’ten kastedilenin Resûlullâh’ın (s.a.v.) sünneti³¹⁸ olduğunu ifade eder.

Allah Teâlâ, Tahrîm sûresinde mü’minlere, kendilerini ve ailelerini yakıtı insanlar ve taşlar olan cehennem azâbından korumalarını emretmektedir.³¹⁹ Her ne kadar Kur’ân’ın bütününe bakıldığında insanı, hangi amellerinin cehenneme hangi amellerinin cennete götüreceğine dair âyetler mevcutsa da söz konusu âyette ‘ateşten korunmanın’ keyfiyeti hakkında ayrıntılı bir beyan gelmemiştir. İlgili âyete Mücâhid’in, (r.a.) “mü’minlerin dünyada birbirlerini Allah’a karşı takvalı ve edepli olmaya tavsiye etmeleri” sonucunda kendilerini ve ailelerini cehennem azâbından koruyabileceği şeklinde açıklama getirmesi,³²⁰ konunun anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

C. Tebe-i Tâbiîn Dönemi ve Kur’ân Tefsirindeki Konuları

İslâm dininin Arap Yarımadası dışında pek çok bölgeye yayılmasıyla birlikte

³¹³ el-Bakara 2/14.

³¹⁴ Buhârî, “Tefsîr”, 2/2 (hadis no: 4476-4477).

³¹⁵ el-İsrâ 17/78.

³¹⁶ Buhârî, “Tefsîr”, 10/17 (hadis no: 4717).

³¹⁷ el-Ahzâb 33/34.

³¹⁸ Buhârî, “Tefsîr”, 5/33 (hadis no: 4786).

³¹⁹ et-Tahrîm 66/6.

³²⁰ Buhârî, “Tefsîr”, 4/66 (hadis no: 4915).

insanların Kur'ân'ı yorumlama farklılıkları zuhûr etmiş³²¹ ve bu durumda Kur'ân tefsirinin ehil kimseler tarafından nakline ve beyânına ihtiyaç duyulmuştur. Tâbiîni mü'min iken görüp imanlı bir şekilde vefat eden³²² ve Allah Resûlü'nün (s.a.v.) hayırlı nesiller olarak zikrettiği üçüncü neslin kapsamında bulunan tebe-i tâbiîn nesli, kendi dönemlerinde Allah Resûlü'ne (s.a.v.) dayanan rivâyetleri tâbiînden toplayıp, onların ders halkalarında yetişerek ilk defa Kur'ân'ın baştan sona tefsirinin yazılmasına öncülük etmiş³²³ ve Kur'ân tefsirinde yanlış görüş beyan edenlere sed çekmişlerdir.

Bu dönemde yazılan tefsirler, dirâyetten ziyâde rivâyete dayanmaktadır.³²⁴ Tebe-i tâbiînin dirâyet tefsirinde hassas bir kulvarda yer almalarının sebebi Allah Resûlü'nün (s.a.v.) “فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ / مَنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ بِغَيْرِ عِلْمٍ”³²⁵ hadisininden kaynaklanabilir. Zira söz konusu hadisi bilen müfessir etbâü't-tâbiînden bir kısmı, kendi re'yleleriyle âyetlere yorum yapmaktan çekinmişlerdir. Nitekim etbeü't-tâbiînin büyüklerinden sayılan ve ilminin büyüklüğü sebebiyle zamanının müçtehid kabul edilen Süfyân es-Sevrî, (v. 161/778) tefsirinde sahâbe ve tâbiînin rivâyetlerine yer vermekle yetinmiştir.³²⁶ Ancak Tirmizî'nin, *el-Câmi'u's-Sahîh* adlı eserinin tefsir bölümünde belli bir ilme dayanarak kendi re'yleleriyle tefsir yapan tâbiîn tefsirlerinin makbuliyetini³²⁷ ifade etmesinin neticesinde cumhur-ı ulemâ tarafından re'yle tefsir, belirli şartlar altında geçerli sayılmaktadır.

Kaynakların belirttiğine göre, Kur'ân-ı Kerîm'in ilk âyetinden son âyetine kadar tamamını tefsir ederek tedvîn eden ilk kişi Mukâtil b. Süleymân (v. 150/767)'dir.³²⁸

³²¹ Turgay, “Etbâü't-Tâbiîn Döneminde Tefsir Çalışmaları/Tefsir İlminin Tedvini”, *Diyanet İlmî Dergi*, c. 49, sayı: 4, s. 33.

³²² Ulu, “Tebeü't-Tâbiîn”, *DİA*, XL, 217.

³²³ Turgay, Nureddin, “Etbâü't-Tâbiîn Döneminde Tefsir Çalışmaları/Tefsir İlminin Tedvini”, *Diyanet İlmî Dergi*, c. 49, sayı: 4, s. 33.

³²⁴ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Tefsîru'l-bahri'l-muhîr*, I, 23; Turgay, “Etbâü't-Tâbiîn Döneminde Tefsir Çalışmaları/Tefsir İlminin Tedvini”, *Diyanet İlmî Dergi*, c. 49, sayı: 4, s. 38.

³²⁵ Tirmizî, “Tefsîr”, 1 (hadis no: 2950).

³²⁶ Süfyân b. Sa'id b. Mesrûk es-Sevrî, *Tefsîru Süfyâne's-Sevrî*, (nşr. İmtiyaz Ali Arşi), birinci baskı, Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye 1403/1983, s. 6.

³²⁷ Tirmizî, “Tefsîr”, 1 (hadis no: 2952).

³²⁸ Turgay, “Etbâü't-Tâbiîn Döneminde Tefsir Çalışmaları/Tefsir İlminin Tedvini”, *Diyanet İlmî Dergi*, c. 49, sayı: 4, s. 40.

Tefsirinde rivâyetlerin yanında kendi re'yelerine yer verse de Kur'ân ilimlerinin çoğunu bilen Mukâtil b. Süleymân'ın *et-Tefsîru'l-Kebîr* adlı eseri günümüze kadar ulaşması bakımından oldukça değerlidir. Söz konusu tefsirde müellif, sûrelerin Mekkî-Medenî oluşuna, nüzûl sebeplerine, sûrenin icmâlî olarak içerdiği konulara ve anlaşılmayan kapalı lâfızların manalarına yer vermektedir.³²⁹

Mücmel teriminin hicri IV. âsırda eserlerde yer almasından hareketle gerek Süfyân es-Sevrî gerek Mukâtil b. Süleymân gibi etbâu't-tâbiîn eserlerinde mücmel lâfzının ismen zikredilmediği görülmektedir; ancak bu durum onların mücmel lâfızları açıklamadığı anlamına gelmemektedir. Zira Süfyân b. es-Sevrî'nin tefsirinde pek çok kapalı lâfzın manası rivâyetlere dayanılarak verilmiştir. Eserinde âyetlerde geçen kapalı lâfızlar ve manalarına sırasıyla şu şekilde yer verilebilir: 'صِبْغَةُ اللَّهِ'³³⁰ 'Allah'ın dini'³³¹, 'مَنْ'³³² 'Allah'a iyi zanda bulunan kimseler'³³³, 'فَلَا رَفَتْ'³³⁴ cinsi münasebet,³³⁵ 'سَيِّلًا' / kimin hac yapmaya yolu düşerse³³⁶ âyetindeki 'سَيِّلًا' lâfzı 'yiyecek gıda ve yol masrafı'³³⁷, 'إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَىٰ ظُلْمًا إِذْ مَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا'³³⁸ âyetindeki 'نَارًا', 'haram'³³⁹, 'رَجَزَ الشَّيْطَانِ'³⁴⁰, 'vesvese'³⁴¹, 'وَأَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفَيِ النَّهَارِ'³⁴², 'sabâh, öğle ve ikindi namazları'³⁴³, 'وَوَلِّفْنَا مِنَ اللَّيْلِ'³⁴⁴ akşam ve yatsı namazları³⁴⁵,

³²⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, (nşr. Abdullâh Mahmûd Şehâte), birinci baskı, Beyrut-Lübnan: et-Târihu'l-'Arabî 1423/2002, I-V.

³³⁰ el-Bakara 2/138.

³³¹ Süfyân b. Sa'id, *Tefsîru Süfyâne's-Sevrî*, s. 49.

³³² el-Bakara 2/195.

³³³ Süfyân b. Sa'id, *Tefsîru Süfyâne's-Sevrî*, s. 59.

³³⁴ el-Bakara 2/197.

³³⁵ Süfyân b. Sa'id, *Tefsîru Süfyâne's-Sevrî*, s. 63.

³³⁶ Ali 'Îmrân 2/97.

³³⁷ Süfyân b. Sa'id, *Tefsîru Süfyâne's-Sevrî*, s. 78-79.

³³⁸ en-Nisâ 4/10.

³³⁹ Süfyân b. Sa'id, *Tefsîru Süfyâne's-Sevrî*, s. 90.

³⁴⁰ el-Enfâl 8/11.

³⁴¹ Süfyân b. Sa'id, *Tefsîru Süfyâne's-Sevrî*, s. 116.

³⁴² Hûd 11/114.

³⁴³ Süfyân b. Sa'id, *Tefsîru Süfyâne's-Sevrî*, s. 135.

³⁴⁴ Hûd 11/114.

³⁴⁵ Süfyân b. Sa'id, *Tefsîru Süfyâne's-Sevrî*, s. 135

‘الَّذِينَ جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِضِينَ’³⁴⁶ ‘Onlar Kur’ân’ın bir kısmına iman edip bir kısmını inkâr ettiler.’³⁴⁷

Sonuç olarak tefsirin tedvîn dönemi bu dönemde sistemleştiği için tebe-i tâbiîn, sonraki nesiller için büyük önem arz etmektedir. Zira onların vesilesiyle tefsire dair rivâyetlere ve haberlere ulaşılmakta olup, onların sa‘yu gayretleri neticesinde doğru bilgiler öğrenilerek pratikte uygulanmıştır. Mücmel âyetlerin tebyîninde devamlı olarak rivâyetleri esas tutmak, Kur’ân’ı belli bir dönemle sınırlandırma düşüncesine kapı aralamış gibi bir anlam çağrışırsa da esasında hayırlı nesiller sınıfına dâhil olan sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn Kur’ân’ı tefsir ettiği gibi öğrenmek ve bu minvalde amel etmek her müslüman için elzem bir vazifedir.

³⁴⁶ el-Hicr 15/91.

³⁴⁷ Süfyân b. Sa‘id, *Tefsîru Süfyâne ’s-Sevrî*, s. 161-162. Diğer örnekler için bkz. Süfyân b. Sa‘id, *Tefsîru Süfyâne ’s-Sevrî*.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KUR'ÂN'DAKİ MÜCMEL KELİMELER VE DELÂLETLERİ

Kur’ân-ı Kerîm’de mücmel âyetlerin kapsadığı konular çoğunlukla ahkâm içerikli meseleler gibi gözükse de i’tikadî, ahlâkî, gaybî hatta Kur’ân kıssaları gibi farklı konularda da mücmel âyetler mevcuttur.³⁴⁸ Müfessirlerin ve fakihlerin mücmelliğine dair görüş belirttikleri belli başlı âyetlerin i’tikâdla ilgili olanları; ‘lâ tüdrikuhû’l-ebsâr’, ‘yevmi’d-dîn’, ‘mefâtihu’l-gayb’, ‘ve’l-lezîne Hâdû ve’n-Nasârâ’ ve ‘el-kevser’, ‘li nuriyehû min âyâtinâ’ ‘el-enn’; fıkıhla ilgili olanları ‘salât’, ‘hac’, ‘es-sıyâm’, ‘hakkahû (zekât)’, ‘ve’msehû bi ruûsikum’, ‘el-azâb’, ‘kurû’, ‘lâ mestum’, ‘yeterabbesne’, ‘hakkahû’ ve ‘sultân’ gibi lâfızlardır. Ayrıca belli bir alana tahsis edilmeksizin farklı meselelerden söz eden bazı âyetlerin de mücmel olduğuna kanaat getiren âlimler bulunmaktadır.

I. İ’TİKÂDA DAİR MÜCMEL LÂFIZLAR

A. ‘Lâ Tüdrikuhû’l-Ebsâr’ (لَا تُدْرِكُهُ الْبَصَارُ)

Allah’ın (c.c.) âhirette mü’minler tarafından görülmesi âyet³⁴⁹ ve hadislerle³⁵⁰ sâbit olduğu gibi aklen de mümkündür.³⁵¹ Ehl-i sünnet i’tikâd kitaplarında bu konu ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.³⁵²

Kıyâme suresinde “وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاصِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ / O gün nice parlak yüzler vardır, Rablerine bakan yüzler”³⁵³ mealindeki âyet, ru’yetullâhın câiz olduğuna delildir. Ebussuûd Efendi, (v. 982/1574) kıyâmet günü ihlâslı mü’minlerin yüzlerinde

³⁴⁸ Küçük, Raşit, “Kur’ân-Sünnet İlişkisi ve Birlikteliği”, *Sünnet’in Dindeki Yeri*, İstanbul: Ensar Neşriyat 1995, s. 141.

³⁴⁹ el-Kıyâme 75/22-23.

³⁵⁰ Buhârî, “Tefsîr” 2/50 (hadis no: 4851); bkz. “Cennet ehli cennete girdiği zaman Allah Teâlâ istediğiniz bir şey var mı onu da size vereyim buyurdu. Cennettekiler: Yüzümüzü ak ettin, bizi cehennemden kurtarıp cennete girdirmedin mi? Demeleri üzerine Allah Teâlâ kendileri ile onların arasındaki perdeyi kaldırır artık onlara (cennette) Rableri’ne bakmaktan daha sevimli bir şey ihsan edilmemiştir.” (Müslim, “İmân” 79, (hadis no: 297)).

³⁵¹ Semerkandî, Ebû Leys İmâmü’l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-, *Şerhu’l-fikhi’l-ekber el-metni’l-mensûb ilâ Ebî Hanîfe*, (nşr. Abdullah b. İbrâhîm el-Ensârî), Hindistan: Dâiretü’l-Meârif 1321, s. 146-148; bkz. Temiz, Rabia Zahide, “Suyûtî’nin “İsbâlu’l Kisâ Ale’n-Nisâ” Adlı Eseri ve Mümin Kadınların Ahirette Allah’ı Görmeleri (Ru’yetullah) Meselesi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34, 2016, 176; Aytakin, Arif, *Ehl-i Sünnet İnanç Esasları*, İstanbul: Bereket Yayınları 2011, s. 28; Yeşilyurt, Temel, “Rü’yetullah”, *DİA*, Ankara: TDV Yayınları 2008, XXXV, 312.

³⁵² Semerkandî, *Şerhu’l-fikhi’l-ekber*, s. 146-148.

³⁵³ el-Kıyâme 75/22-23.

parlaklığın belireceğini, Rabbleri’ni keyfiyetsiz ve herhangi bir cihetle sınırlı olmaksızın göreceklərini zikreder.³⁵⁴ Aynı zamanda Kıyâme sûresindeki bu âyetler, Süyûtî’ye (v. 911/1505) göre En‘âm sûresindeki “gözler O’nu idrâk edemez”³⁵⁵ meâlindeki mücmel âyetin açıklayıcısı, mübeyyeni olmaktadır.³⁵⁶

Söz konusu âyette ‘لَا تُبْصِرُونَ’ dan kastedilen, gözler onu göremez değil, ‘kuşatamaz’ manasıdır. Nitekim İbn‘Abbâs’tan (r.a.) gelen bir rivâyette bu âyetin tefsiri, hiç kimsenin Melik olan Allah’ı kuşatamayacağı şeklinde belirtilmiştir.³⁵⁷ Bu bağlamda iki âyet arasında çelişki bulunmadığına dair Taberî’nin (v. 310/923) Mü’minler ve cennet ehli, gözleri Rablerini idrâk edemediği hâlde Rablerini cennette göreceklər; gözlerin Allah’ı kuşatmamasının sebebi Allah’ın kuşattığı bir şeyle, insana bahşettiği gözlerle kendisinin vasıflandırılmasının câiz olmayışı³⁵⁸ görüşü gayet açıklayıcıdır. Buradan hareketle Ehl-i sünnet ve Selef âlimleri, âhirette insan bedeninin yeniden inşâsının üzerinde durarak ona âhirette verilen gözün Allah’ı görebilme kabiliyetine sahip olduğunu belirtirler.³⁵⁹

Ahirette Allah’ın nasıl görüleceğine dair Allah Resûlü’nün (s.a.v.) hadislerinin yanında³⁶⁰ sahâbiden gelen rivâyetler de bulunmaktadır. Nitekim Hz. İkrime’ye (r.a.) birisi En‘âm suresindeki âyeti okudu ve bu âyet çerçevesinde Allah’ın nasıl görülebileceğini sorunca Hz. İkrime (r.a.) “Sen gökyüzünün her tarafını görebiliyor musun” diyerek nasıl ki gökyüzünün bir kısmını görüp her tarafını kuşatamadığımız gibi Rabbimizi göreceğimizi ancak gözlerimizle kuşatamayacağımızı³⁶¹ ona cevâben söylemiştir.

³⁵⁴ Ebussuûd, *İrşâdü aklı’s-selîm*, V, 431.

³⁵⁵ el-En‘âm 6/ 103.

³⁵⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, s. 593.

³⁵⁷ Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, IX, 459.

³⁵⁸ Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, IX, 460.

³⁵⁹ Yeşilyurt, “Rü’yetullah”, *DİA*, XXXV, 312-313.

³⁶⁰ “Biz bir gece Resûlullâh’ın yanındayken dolunaya baktı ve Muhakkak ki siz Rabbinizi şu dolunayı gördüğünüz gibi hiç kimse mahrum olmaksızın göreceksiniz buyurdu.” (Buhârî, “Mevâkıtü’s-Salât”, 16 (hadis no: 554)).

³⁶¹ Ebû Hâtîm er-Râzî, Muhammed b. İdris, *Tefsîru’l-Kur‘ân’il-‘Azîm müsneiden ‘an Resûlillah ve’s-sahâbeti ve’t-tâbiîn*, (nşr. Es‘ad Muhammed Tayyib), birinci baskı, Riyad: Mektebetü Nizâru Mustafâ’l-Bâz 1417/1997, I, 1363.

Allah'ın ahirette mü'minler tarafından görülebileceğine dair dolaylı bir delil de Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Musa'nın (a.s.) Allah'ı görmek istemesidir.³⁶² Peygamberlerin ('aleyhimu's-selâm) imkânsız bir şeyi istemesi caiz olmadığı için Allah'ın bu dünyada görülmesi de şüphesiz ahirette görülmesi apaçıktır.³⁶³

B. 'Yevmi'd-Dîn' (يَوْمَ الدِّينِ)

Fâtiha sûresinde "مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ" / Din gününün sahibi³⁶⁴ âyetindeki din günü, açık bir lâfız değildir; bunun tefsiri, mübeyyeni hakkında Allah Teâlâ İnfitâr sûresinin 17-19. âyetlerinde³⁶⁵ "وَمَا آذْرِيكَ مَا يَوْمَ الدِّينِ ثُمَّ مَا آذْرِيكَ مَا يَوْمَ الدِّينِ يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْئًا وَالْأَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلَّهِ" / Din günü nedir bilir misin? Evet bilir misin din günü nedir? O öyle bir gündür ki hiçbir nefis, başkası için bir şeye mâlik değildir, o gün emir yalnız Allah'ındır³⁶⁶ buyurmaktadır. Bu âyetten de anlaşıldığı üzere din gününden kastedilen âhirettir,³⁶⁷ herkesin dünyada iyi ya da kötü amelden yapıp ettiklerine dâir hesap verecekleri, mükâfaat ya da azap görecekları gündür.

Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'a imanla birlikte ahiret gününe iman etmenin yan yana zikredildiği pek çok âyet³⁶⁸ mevcuttur. Ayrıca ahiretin varlığına dair birçok hadisin³⁶⁹ bulunmasından hareketle itikad mezhep âlimleri, inanç esaslarıyla ilgili yazdıkları eserlerinde âhiret gününe imân etmeyi ve o günde meydana gelecek hadiseleri kitaplarında serdetmişlerdir.³⁷⁰

C. 'Mefâtihu'l-Gayb' (مَفَاتِيحُ الْغَيْبِ)

³⁶² el-A'râf 7/143.

³⁶³ AYTEKİN, *Ehl-i Sünnet İnanç Esasları*, s. 28.

³⁶⁴ el-Fâtiha 1/4.

³⁶⁵ Süyûtî, *el-İtkân*, s. 593.

³⁶⁶ el-İnfitâr 82/17-19.

³⁶⁷ Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-, (v 1250/1834), *Fethu'l-kadîr el-câmi'u beyne fenneyi'r-rivâyeti ve'd-dirâyeti min 'ilmi't-tefsîr*, (nşr. Yusuf el-Gûş), Beyrut: Dârü'l-Ma'rife 1428/2007, dördüncü baskı, I, 88.

³⁶⁸ el-Bakara 2/62, Âli İmrân 3/114, en-Nisâ 4/59, el-Mâide 5/69, el-Mücâdele 58/22.

³⁶⁹ Müslim, "Sıfatü'l-kıyâmeve'l-cenneti ve'n-nâr", 2 (hadis no:2791), 10 (hadis no: 2805), 17 (hadis no: 2816).

³⁷⁰ Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b.Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî et-, *Şerhu'l-Akâid*, (trc. Talha Hakan Alp), İstanbul: Rihle Kitap 2011, 226-247.

En‘âm sûresindeki “ وَعِنْدَهُ مَفَاتِيحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبُرُوجِ وَالْبَحْرِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَلَا يَاسِرِينَ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ / Gaybın anahtarları O’nun katındadır. O’ndan başkası onları bilemez. Karada ve denizde olanı, düşen yaprağı ancak O bilir. Karanlıklar içindeki tane, yaş ve kuru hiçbir şey yoktur ki apaçık bir kitapta bulunmamış olsun”³⁷¹ âyetinde ‘gaybın anahtarları’nın yalnız Allah Teâlâ tarafından bilindiği buyrulmuştur. Fahreddîn er-Râzî, cümledeki haberin başa gelip hasır ifade etmesinden dolayı bu âyet-i kerîmenin Allah’ın hiçbir ortağının bulunmadığına delil olduğunu söylemiştir.³⁷²

Allah Resûlü (s.a.v.) En‘âm 59. âyette geçen ‘gaybın anahtarları’nın beş olduğunu belirtmiş ve bunların Lokman sûresi 34. âyette³⁷³ bulunduğunu ifade etmiştir.³⁷⁴ Bu âyet-i kerîmede kıyamet saatinin, yağmurun inme zamanının, rahimlerde ne olduğunun, kişinin yarın ne kazanıp nerede öleceğinin bilgisi yalnız Allah Teâlâ’nın ilminde olduğu zikredilmektedir.³⁷⁵

Söz konusu âyette geçen ‘gayb’ kelimesinin lügat manası, kişinin mahiyetini bilemediği ya da gözüyle göremediği şeyler³⁷⁶ demektir. Ayrıca gaybın anahtar lâfzıyla birlikte ifade edilmesi, sonrasında ise Allah Resûlü’nün (s.a.v.) tefsiriyle Lokman sûresinde anahtarlar olarak zikredilen (kıyamet saati, yağmur, cenin, ertesi gün kişinin ne kazanacağı, ölüm yeri) lâfızlarda ince bir hikmet göze çarpar. Zira Lokman sûresinde zikri geçen beş mugayyebât, tefekkür edildiğinde sanki sonrasında yeni olayların meydana gelmesine sebep olan anahtarlar hükmündedir.

D. ‘Ve’l-lezîne Hâdû ve’n-Nasârâ’ (وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى)

Allah Teâlâ, kendisine ve ahiret gününe iman edenler hakkında Bakara³⁷⁷ ve

³⁷¹ el-En‘âm 6/59.

³⁷² Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XIII, 12.

³⁷³ “ إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنزِلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَّاذَا تَكْسِبُ بَعْدَ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ ” (Lokmân 31/34).

³⁷⁴ Buhârî, “Tefsîr” 6/1 (hadis no: 4627).

³⁷⁵ Lokmân 31/34.

³⁷⁶ İbn Manzûr, ‘غ-ي-ب’, *Lisânü’l-‘Arab*, 5, 3321-3322.

³⁷⁷ “ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَى وَالصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ اللَّهِ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ” Muhakkak ki iman edenler, yahudiler, hıristiyanlar ve sâbiîlerden kim Allah’a ve ahiret gününe iman edip salih amel işlerse onların mükâfatları Rabbleri’ni n katındadır ve onlar mahzun da olmayacaklardır.”(el-Bakara 2/62).

Mâide sûresinde³⁷⁸ onların ahirette mahzun olmayacaklarını bildirmektedir. Bu âyetlerin kapsamında ehli kitap olan Yahudiler ve Hıristiyanların zikredilmesinin yanında herhangi bir dine intisap etmemiş sâbiilerden de bahsedilmektedir. Söz konusu âyetler, Kur'ân'ın diğer yerlerinde geçen ve ehli kitabı anlatan âyetlerle birlikte ele alınmadan ve düşünülmeden okunursa yanlış te'villere sebebiyet verebilir. Zira bu âyetler ilk bakışta anlaşılacağı için müteşâbihâta yakın mücmel âyetlerdendir.³⁷⁹

Günümüzdeki ehli kitaptan kabul edilen Yahudiler bir olan Allah'a ve ahiret gününe iman etmektedir. Hıristiyanlardan ise bir kısmı Allah'ın birliğine iman ederken diğer bir kısmı teslis inancıyla Hz. İsa'ya (a.s.) tanrı vasfı yükleyerek Allah'a ortak koşmaktadır. En büyük günahlardan sayılan şirkte,³⁸⁰ Allah'a ortak koşan Hıristiyanların cennete girmeyeceği âşikârdır. Bunun dışında Bakara ve Mâide sûresindeki söz konusu âyetlerde Allah'ı birleyen ve ahirete iman eden ehli kitab şayet salih amelde işliyorsa mükâfatlarını alacaklarının bildirilmesinden hareketle bu kısımda bulunan Yahudi ve Hıristiyanların cennete gideceğini söylemek yanlıştır. Zira günümüzdeki Yahudi ve Hıristiyanlar yalnız kendi peygamberlerine iman edip diğerlerine iman etmiyorlar. Oysa imanın şartlarından birisi de bütün peygamberlere iman etmektir.³⁸¹ Nisâ sûresinde kâfirlerin özellikleri sayılırken Allah'ı ve Resûllerini inkâr edenlerin yanında peygamberlerin bir kısmına iman edip diğer kısmına iman etmeyenler de zikredilmiştir.³⁸² Bakara sûresinde de Kur'ân'ın bir kısım hükümlerine iman edip diğerlerini inkâr edenlere dünyada rezillik, ahirette de şiddetli bir azap verileceği³⁸³ buyrulmaktadır. O hâlde günümüzdeki Yahudi ve Hıristiyanların inançları incelendiğinde görülür ki âyetlerin işaret ettiği yanlış itikadları neticesinde imanın bütün rükunlarına iman etmedikleri için cennete gidecekleri söylenemez.

Kur'ân âyetleri arasında asla çelişki bulunmadığını kesin olarak bilen müfessirler,

³⁷⁸ “إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَالنَّصَارَىٰ مِنَ آمَنَ بِرَأْسِ الْيَوْمِ الْأَخِيرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ / Muhakkak ki iman edenler, yahudiler, sâbiiler ve hıristiyanlardan her kim Allah'a ve ahiret gününe iman edip salih amel işlerse onlara bir korku yoktur ve onlar mahzun da olmayacaklardır.” (el-Mâide 5/69).

³⁷⁹ Sifil, *Sana Dinden Sorarlar II*, s. 34.

³⁸⁰ Buhârî, “Edeb” 6 (hadis no: 5976).

³⁸¹ el-Bakara 2/285.

³⁸² en-Nisâ 4/150-151.

³⁸³ el-Bakara 2/85.

Bakara ve Mâide sûresindeki mücmel âyetleri de doğru bir şekilde tefsir etmişlerdir. Nitekim Beyzâvî, Bakara sûresinin 62. âyeti hakkında iki görüş bildirerek ya âyette zikredilen kimselerin dinleri tahrif edilmeden önceki imanları ve amellerinin Allah katında makbul olacağını ya da dinlerindeki tahriften sonra İslâm'a girip Allah Resûlü'ne (s.a.v.) iman eden ehli kitabın ancak mükâfat göreceğine işaret etmiştir.³⁸⁴ Buradan hareketle günümüzdeki ehli kitab, iman esasları bakımından mü'minlerin imanından pek çok farklılık arz ettikleri için mü'min sayılmazlar.

E. 'el-Kevser' (الْكَوْثَرُ)

Kevser sûresinin ilk âyet-i kerîmesinde Allah Teâlâ “ اِنَّا / اَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ ”³⁸⁵ buyurarak Resûlü'ne (s.a.v.) 'kevser'i verdiğini bildirmektedir. Gerek ismiyle gerek de manasıyla ilgili diğer âyetlerde herhangi bir bilgiye rastlanılmadığı için 'kevser' kelimesi mücmel lâfızlar arasına dâhil edilebilir. Zira onun tebyînine Allah Resûlü (s.a.v.) vasıtasıyla ulaşılmaktadır. Hz. Aişe (r.anhâ) annemiz Allah Resûlü'ne (s.a.v.) kevserin ne olduğunu sormuş Resûlullah (s.a.v.) da o sizin Peygamberiniz'e verilmiş bir nehirdir ki her iki tarafında içi boş inciler mevcuttur, bardaklarının sayısı yıldızlar kadardır³⁸⁶ buyurmuştur. Bir başka rivâyette ise Hz. Peygamber (s.a.v.) miraca çıktığı gece cennette iki tarafında inci kubbeleri olan bir nehir görmüş bunun ne olduğunu Cebrâil'e (a.s.) sorunca 'kevser' cevabını almıştır.³⁸⁷ Abdullah b. 'Abbâs (r.a.) kevserin Allah tarafından Resûlü'ne (s.a.v.) verdiği bir hayır olduğunu söylerken Sa'îd b. Cübeyr (r.a.) ise kevserin cennette Allah Resûlü'ne verilen bir nehir olduğunu ifade etmiştir.³⁸⁸

Ehl-i sünnet inancına göre Kevser havzı, Allah'ın Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ümmetine rahmet olarak lütfettiği bir nimettir ve haktır. Nitekim Allah Resûlü'ne (s.a.v.) bahşedilen kevser nehri, ahirette güneşin çok yaklaşması sebebiyle susuzluk çeken ümmete bir ferahlıktır.³⁸⁹ Sahih rivâyetlere göre Kevser havzı serin, rengi süttten

³⁸⁴ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, I, 84-85.

³⁸⁵ Kevser 108/1.

³⁸⁶ Buhârî, “Tefsir”, 108/1 (hadis no: 4965).

³⁸⁷ Buhârî, “Tefsir”, 108/1 (hadis no: 4964).

³⁸⁸ Buhârî, “Tefsir”, 108/1 (hadis no: 4966).

³⁸⁹ Bâberti, *Şerhi 'akîdeti ehli's-sünneve'l-cemâ'a*, (nşr. Arif Ayetkin), ikinci baskı, İstanbul: Bereket Yayınları 2011, s. 81.

daha beyaz, tadı da baldan daha tatlıdır ve ondan içen ümmet bir daha susuzluk hissetmeyecektir.³⁹⁰

F. ‘Li nürîyehû min ‘âyâtinâ’ (لِنُورِهِ مِنْ آيَاتِنَا)

Allah Resûlü’nün (s.a.v.) mirâcının mahiyetinden bahseden İsrâ sûresinin ilk âyet-i kerîmesi,³⁹¹ geçmiş zamandan bu zamana kadar âlimlerin farklı te’villere yönelmesine sebep olmuştur. Âyette geçen ‘ لِنُورِهِ مِنْ آيَاتِنَا ’ / bir kısım âyetlerimizden göstermek için’ ifadesinin mücmel olduğuna işaret eden Fahreddîn er-Râzî, ‘âyetlerimiz’ lâfzının teb’îd ifade eden ‘ مِنْ ’ ile birlikte kullanılmasından hareketle Allah Resûlü’ne isrâ gecesinde ‘bir kısım âyetler’in gösterildiğini ancak; âyetlerden kastedilenin bilinmediğini ve bununla ilgili beyânların bulunduğunu zikretmektedir.³⁹²

Allah Resûlü (s.a.v.) İsrâ gecesini, cennetin güzelliklerini, cehennem korkunç hâllerini ve bazı büyük peygamberleri (‘aleyhimu’s-selâm) müşâhede etmiştir.³⁹³ Fahreddîn er-Râzî, eğer o gece Hz. Peygamber (s.a.v.) Allah’ın âyetlerinden/delillerinden olan cennetin ve cehennem hâlini görmeyip kıyametin evvelinde görseydi o anda cenneti çok arzulayacak, cehennemden de korkacaktı; hâlbuki onların hâllerine isrâ gecesinde şahit olması, kıyamette tekrar gördüğünde kalbinde onların durumunu büyütmemesine ve daha çok şefaât ile işğal olmasına vesiledir.³⁹⁴

Söz konusu âyetin tebyînine göre Allah Resûlü’nün (s.a.v.) isrâ gecesini gördüğü en büyük âyetler/delillerden sayılan cenneti ve cehennemi görmesi; hiç şüphesiz Ehl-i sünnetin inançlarından sayılan cennet ve cehennem yaratılmış³⁹⁵ olmasına da işaret etmektedir. Allah Resûlü’nün (s.a.v.) rüya olmaksızın³⁹⁶ dünyada iken ve daha vefat

³⁹⁰ Buhârî, “Rikâk”, 53 (hadis no: 6579); bkz. AYTEKİN, *Ehl-i Sünnet İnanç Esasları*, s. 32.

³⁹¹ “سُبْحَانَكَ يَا رَبِّي أَسْرَى بِرَبْعَيْهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَخْصَا الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا ” / Kendisine âyetlerimizden bir kısmını göstermek için kulunu (Hz. Muhammed’i) bir gece Mescid-i Harâm’dan etrafını mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ’ya (gece yürüyüşüyle) götüren Allah her türlü nosan sıfattan münezzehtir. Muhakkak ki O hakkıyla işiten ve görendir.” (el-İsrâ 17/1).

³⁹² Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XX, 147, 153.

³⁹³ Buhârî, “Bed’u’l-Halk”, 6 (hadis no: 3207); Müslim, “İman”, 74 (hadis no: 259-263-264).

³⁹⁴ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XX, 153.

³⁹⁵ Teftâzânî, *Şerhu’l-Akâid*, s. 234.

³⁹⁶ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, XX, 153.

etmeden cenneti ve cehennemi görmesi elbette onların yaratılmış olduğuna delildir.

G. ‘el-Emn’ (أَقَامِنَا)

İbn Âşûr, A‘râf sûresinin “ أَقَامِنُوا اللَّهَ فَلَإِنَّ مِنْ مَكْرَ اللَّهِ إِلَّا الْقَوْمَ الْفَاسِقُونَ ”³⁹⁷ Yoksa onlar Allah’ın azabından emin mi oldular? Ancak hüsrana uğrayan bir kavimden başkası Allah’ın azabından emin olmaz”³⁹⁷ âyetinde geçen ‘الْأَمْنُ’ lâfzının mücmel olduğunu ifade etmiştir.³⁹⁸ Bu kanaate varmasının sebeplerinden birisi âlimlerin söz konusu âyete farklı yorumlar getirmesidir. Nitekim Hafâcî’nin zikrettiğine göre Hanefî mezhebi, ‘Allah’ın azabından emin olma’yı küfür sayarken; Şâfiî mezhebi ise bu durumu büyük günahlara dâhil etmektedir.³⁹⁹ Âyette ‘Allah’ın azabından emin olan kimseler’ hakkında hüsrana uğramış kavim diye bahsederken Hanefîlerin bu güruhu kâfirlerden sayması i‘tikâdî konulardan birini teşkil etmesinin yanında üzerinde düşünülmesi gereken bir meseledir.

Âyette ‘Allah’ın azabından emin olmak’dan kastedilen O’nun azabından korkmamak demektir. Hâlbuki Allah Teâlâ birçok âyet-i kerîmesinde kullarının kendisinden korkmasını emretmektedir.⁴⁰⁰ Allah Teâlâ’dan en çok korkan kimselerin âlimler olduğu⁴⁰¹ kesin bir şekilde bilindiğine göre onların korkması da elbette Allah’ın sevmediği ve razı olmadığı bir fiil işledikleri zaman O’nun gazabından ve azabından korkmalarını kapsamaktadır. Ayrıca Hac sûresinin ilk âyetinde “Ey insanlar Allah’tan korkun. Çünkü kıyamet saatinin sarsıntısı büyük bir şeydir”⁴⁰² buyuran Allah Teâlâ, kulların azâbından korkmalarını istemektedir. O halde Allah’ın azabından korkmamak ve ondan emin olmak Allah’ın kesinlikle istemediği bir şeydir. Kur’ân-ı Kerîm’de mü’minlerin özelliklerinden birisi de onların korku ve ümit içinde Allah’a dua etmeleridir.⁴⁰³ Buradan hareketle Ehl-i sünnet itikad kitaplarında mü’minin recâ ve ümit

³⁹⁷ el-A‘râf 7/99.

³⁹⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, IX, 25.

³⁹⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, IX, 25.

⁴⁰⁰ el-Bakara 2/197; Âli ‘İmrân 3/175; el-Mâide 5/11,88; en-Nahl 16/51.

⁴⁰¹ el-Fâtır 35/28.

⁴⁰² el-Hacc 22/1.

⁴⁰³ es-Secde 32/16.

arasında bulunması gerektiği ifade edilmiştir.⁴⁰⁴

II. AHKÂMA DAİR MÜCMEL LÂFIZLAR

A. ‘Salât’ (الصَّلَاةُ)

Kur’ân-ı Kerîm’de salât kelimesi (صَلَاتِهِمْ-صَلَاتِهِ-صَلَاتِكَ-صَلَاتِهِ-صَلَاتِهِمْ-صَلَاتِهِ) bazı yerlerde isim bazı yerlerde de fiil sigasıyla gelip toplamda 89 yerde geçmektedir.⁴⁰⁵ Bunların namaz, salâvât, dua gibi ıstılahî ya da lügavî manaları mevcuttur. ‘Salât’ kelimelerinin mücmel olarak geçtiği yerlerdeki manaların bilgisine Hz. Peygamber (s.a.v.) vesilesiyle ulaşılır.

Cenâbı Hakk “ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَعَاءُوا الزَّكَاةَ / namazı dosdoğru kılın ve zekâtı verin”⁴⁰⁶ buyurduğu âyet-i kerîmesinde namazın ve zekâtın ibadet olarak nasıl yapılacağına dair bir şey zikretmediği için bu ayet mücmel konumdadır.⁴⁰⁷ Hz. Peygamber (s.a.v.) bu âyetteki mücmelliği “ صَلُّوا كَمَا رَأَيْتُمْ حَوِيَّيَ أُصَلِّي / Benim nasıl namaz kıldığımı görüyorsanız sizde öyle kılın”⁴⁰⁸ buyurarak beyâna kavuşturmuştur. Allah Resûlü’ne (s.a.v.) namazın kaç vakit ve nasıl kılınacağını ilk olarak Cebrail (a.s.) öğretmiştir.⁴⁰⁹ Hz. Peygamber de (s.a.v.) Cebrail’den (a.s.) öğrendiğinin aynısını ashâb-ı kirâma öğretmiştir. Farz olan namaz beş vakittir⁴¹⁰ ve Allah Resûlü’nün (s.a.v.) öğrettiği ve kıldığı şekilde namazı kılmak her müslümana farzdır. Namazın vaktine ya da rükûnlerinde neler okunacağına dair sadece Kur’ân’a bakıldığında namazın üç vakit olduğu⁴¹¹ (sabah-ikindi-akşam) ve insanın kolayına gelen bir sûreyi okuması⁴¹² gerektiği anlaşılır. Sünnete riâyet edilmediğinde namazda hangi rükûnda hangi kıraat ya da hangi dua okunacağı bilinemez. Bundan dolayı Allah Resûlü’nün (s.a.v.) yukarıda

⁴⁰⁴ Bkz. Yûsuf 12/87; ez-Zümer 39/53; Ayrıca bkz. Tefâtânî, *Şerhu’l-Akâid*, s.234.

⁴⁰⁵ Abdalbâki, Muhammed, *el-Mu’cemu’l-Müfehres li elfâzi’l-Kur’ân’il-Kerîm*, (nşr. Muhammed Said el-Lahhâm), Beyrut: Dârü’l-Ma’rife 2010, s. 644-646.

⁴⁰⁶ el-Bakara 2/43.

⁴⁰⁷ Süyûtî, *el-İtkân*, s. 594.

⁴⁰⁸ Buhârî, “Ezan”, 18 (hadis no: 631).

⁴⁰⁹ Buhârî, “Mevâkitü’s-salât”, 1 (hadis no: 521).

⁴¹⁰ Buhârî, “Mevâkitü’s-salât”, 1 (hadis no: 521).

⁴¹¹ Hûd 11/114; el-Bakara 2/238.

⁴¹² el-Müzzemmil 73/20.

geçen hadisinde öyle bir incelik vardır ki açık olarak bunu ümmetine belirtmiştir; benim namazım nasılsa neler okuyorsam hangi hareketleri yapıyorsam sizin de namazınız öyle olmalı demek istemiştir.

Salât kelimesin mücmel olarak geçtiği bir yer de Bakara sûresinin 238. âyetinde geçen “حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ” / namazlarınızı bir de orta namazı muhafaza edin⁴¹³ ‘salât-ı vustâ’ lâfzıdır. Sahih rivâyetlere göre âyetteki ‘salât-ı vustâ’ dan kastedilen ikindi namazdır.⁴¹⁴ Mü’min için Allah’a şükrün en iyi göstergesinden biri kabul edilen namazın her vaktinin kıymeti büyük olmakla birlikte âyette Allah Teâlâ ‘ikindi namazını’ özellikle zikretmiştir. Zira ikindi namazı diğer namazların ortasında bulunup dünya işlerinin yoğunluğu sırasına denk geldiğinden zâyi edilmeye elverişlidir. Öte yandan vaktinde edâ edilmesi de âyette zikredildiği üzere hayli mühimdir. Hayatı boyunca neredeyse hiç beddua etmemiş Allah Resûlü, (s.a.v.) Ahzab günü ikindi namazını kaçırmalarına sebep oldukları için müşriklere beddua etmiştir.⁴¹⁵ Ayrıca Usfân’da müşrikler, mü’minlere hücum etmeden önce ikindi namazının mü’minler tarafından en sevilen namaz olduklarını söyleyerek onların namazlarına engel olmak için bu vakti kollamışlardı. Nihayet Cebrâil (a.s.) vasıtasıyla haberi alan Allah Resûlü (s.a.v.) ikindi namazını kazaya bırakmaksızın seferde buldukları için ashâbına iki rekât şeklinde kırdırıştır.⁴¹⁶ İstilahta salâtü’l-havf diye bilinen savaş ve korku anında kılınan bu namaz⁴¹⁷ ilk defa ikindi namazında vuku’ bulmuştur.

B. ‘el-Hacc’ (حج)

Hac sözlükte bir yeri ziyaret etmek için kastetmektir/yönelmektir.⁴¹⁸ İstilahtaki anlamı ise ibadetleri yerine getirmek niyetiyle Allah’ın evi Beytullâh’ı ziyaret etmektir.⁴¹⁹

⁴¹³ el-Bakara 2/238.

⁴¹⁴ Tirmizî, “Tefsîr”, 2 (hadis no: 2983-2985).

⁴¹⁵ Tirmizî, “Tefsîr”, 2 (hadis no: 2984).

⁴¹⁶ Tirmizî, “Tefsîr”, 5 (hadis no: 3035).

⁴¹⁷ Erdem, Mehmet “Salâtü’l-Havf”, *DİA*, Ankara: TDV, 2009, XXXVI, 21.

⁴¹⁸ Râgıb el-İsfahâni, *el-Müfredât fi garîbi ’l-Kur’ân*, s. 107.

⁴¹⁹ Râgıb el-İsfahâni, *el-Müfredât fi garîbi ’l-Kur’ân*, s. 107.

Kur’ân-ı Kerim’de hacla ilgili âyette Allah Teâlâ şöyle buyurur: “ **وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ** / O’na yol bulabilenlerin Kâbe’yi hacetmesi Allah’ın insanlar üzerindeki hakkıdır.”⁴²⁰ Âmidî’ye göre âyette geçen ‘hac’ lâfız itibariyle hacca tahsis olunan fiilleri hissettirmemesinden dolayı mücmeldir.⁴²¹ Elbette sadece Kâbe’ye gitmek hacetmek demek değildir. Allah’ın razı olduğu ve kulları üzerinde hakkı olarak belirttiği mebrûr bir hac, O’nun Peygamberi’nin (s.a.v.) uyguladığı ve öğrettiği şekilde yerine getirilmelidir. Bununla ilgili Hz. Câbir, (r.a.) Allah Resûlü’nü(s.a.v.) kurban bayramı günü bineği üzerinde şeytan taşlarken gördüğünü ve O’nun “hac menâsikinizi benden öğreniniz”⁴²² hadisini nakletmektedir. Bir başka rivâyette ise Hz. Peygamber (s.a.v.) “Hac Arafat’tır”⁴²³ sözünü üç defa zikredip her kim (Zilhiccenin 9. günü zevâl vaktinden sonra⁴²⁴) Kurban bayramının fecrinden önce Arafat’a yetişirse (orada vakfe yaparsa) hacca yetişmiştir⁴²⁵ buyurarak Arafat’ta vakfenin önemine dikkat çekmiştir.

Hiç şüphesiz Kur’ân’da üsve-i hasene⁴²⁶ sıfatıyla müjdelenen Allah Resûlü’nden (s.a.v.) öğrenilerek yerine getirilen bir hac ibadeti mebrur hac seviyesindedir. Hadis kitaplarında Kitâbu’l-hac bölümlerinde hac ibadetinin rükûnleri ayrıntılı bir şekilde yer almakta olup,⁴²⁷ konuyu ayrıntılarıyla anlayabilmek için kaynaklara yönelinmelidir.

C. ‘es-Sıyâm’(الصِّيَامُ)

Lügatte ‘الصَّوْمُ’ kelimesi “yemek yemekten ya da yürümekten ya da konuşmaktan kendini tutmaktır;” bundan dolayı Araplar yürümeyen ve yem yemeyen ata ‘الصَّائِمِ’ derler.⁴²⁸ Şer’î manası ise mükellefin niyet ederek imsak vaktinden iftar vaktine kadar kendini yemeden, içmeden ve cinsi münâsebetten uzak tutmasıdır.⁴²⁹

⁴²⁰ Âli İmran 3/97.

⁴²¹ Âmidî, *el-İhkâm fî usûli’l-ihkâm*, III, 15.

⁴²² Müslim, “Hac”, 51 (hadis no: 1297).

⁴²³ Tirmîzi, “Tefsîr”, 2 (hadis no: 2975).

⁴²⁴ Bilmen, Ömer, *Büyük İslam İlmihali*, (Sad. Ali Fikri Yavuz), İstanbul: Merve Yayınları, ts.,s. 372.

⁴²⁵ Tirmîzi, “Tefsîr”, 2 (hadis no: 2975).

⁴²⁶ el-Ahzab 21.

⁴²⁷ Müslim, “Hac”1-2-3-7-10-27 (hadis no: 1177, 1181, 1184, 1189, 1201, 1233).

⁴²⁸ Râgıb el-İsfahânî, ‘ص-و-م’, *el-Müfredât*, s. 291.

⁴²⁹ Râgıb el-İsfahânî, ‘ص-و-م’, *el-Müfredât*, s. 291; bkz. İbn Manzûr, “s-v-m”, *Lisânü’l-‘Arab*, XXVII, 2529.

Müfessir ve Hanefî fakîhlerinin öncülerinden kabul edilen Cessâs, (v. 370/981) *Ahkâmu'l-Kurân* adlı eserinde Bakara sûresinin “ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ / Ey iman edenler oruç sizden öncekilere farz kılındığı gibi size de farz kılındı, umulur ki takvalı olursunuz”⁴³⁰ âyetinde geçen ‘ الصِّيَامُ ’ lâfzının mücmel olduğunu ve bir beyâna ihtiyaç duyduğunu zikreder.⁴³¹ Öte yandan cumhur-i ulemâ da söz konusu lâfzın mücmelliğinden bahsetmişlerdir.⁴³²

Cessâs, âyette geçen ‘ الصِّيَامُ ’ kelimesinin lügatle anlaşılamayacak bir mana için vaz‘ edildiğini söyleyerek bunun şer‘î bir isim olduğunu ve ancak Hz. Peygamber’in (s.a.v.) ümmetine söz konusu kelimenin manasını açıklaması sûretiyle farzlığının sâbit olup, şeriatteki durumunun yerleşmesinden sonra orucun ‘mevzû’un leh’ manası idrak edilir demektedir.⁴³³

Allah Resûlü, (s.a.v.) orucun başlangıç ve bitiş zamanını,⁴³⁴ kaç gün süreceğini,⁴³⁵ keyfiyetini,⁴³⁶ faziletlerini,⁴³⁷ oruçlu bir kimsenin yalan konuşup, kötü fiil işlediğinde aç-susuz kalmasının bir anlam ifade etmediğini⁴³⁸ sahura kalkmakta bereket bulunduğunu,⁴³⁹ oruçlu kimsenin unutarak yemek yediğinde ya da su içtiğinde orucunun bozulmayacağını,⁴⁴⁰ ölmüş bir müslümanın hastalıktan dolayı tutamadığı oruçlarını onun yakınının tutabileceğini⁴⁴¹ ve buna benzer oruçla ilgili bilinmesi gereken hükümleri ümmetine beyân etmiştir. O hâlde söz konusu âyette emredilen oruç ibadetini Allah Resûlü’nün (s.a.v.) rehberliğinde tutmak gerekir ki takva elde edilebilsin.

⁴³⁰ el-Bakara 2/183.

⁴³¹ Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Ahkâmü'l-Kur’ân*, birinci baskı, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-‘Arabî 1335, I, 173.

⁴³² Sâbûnî, Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Ravâi ‘u'l-beyân tefsîri âyâti ‘l-ahkâmi ‘l-Kur’ân*, Suriye: Dârü'l-‘Izze 1391.s. 186.

⁴³³ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur’ân*, I, 173.

⁴³⁴ Buhârî, “Savm” 5 (hadis no: 1900).

⁴³⁵ Buhârî, “Savm” 11 (hadis no: 1907).

⁴³⁶ Buhârî, “Savm” 2 (hadis no: 1894).

⁴³⁷ Buhârî, “Savm” 5-6 (hadis no: 1898, 1901).

⁴³⁸ Buhârî, “Savm” 8 (hadis no: 1903).

⁴³⁹ Buhârî, “Savm” 20 (hadis no: 1923).

⁴⁴⁰ Buhârî, “Savm” 26 (hadis no: 1933).

⁴⁴¹ Buhârî, “Savm” 42 (hadis no: 1952-1953).

D. 'Hakkahû' (وَأَتُوا حَقَّهُ)

Sözlüklerde artmak, temizlenmek, takvalı olmak ve övmek gibi manalara gelen zekât,⁴⁴² namaz ibadeti gibi Kur'ân-ı Kerîm'de geçen mücmel lâfızlardandır. Zira pek çok sûrede istilâhî anlamının kastedildiği zekâtı, kimlerin hangi malından kimlere ne kadar vereceği konusu Kur'ân-ı Kerîm'de bütün ayrıntılarıyla zikredilmemiştir.⁴⁴³

Terim olarak zekât, insanın Allah'ın hakkını (meşrû yollardan kazandığı malını) fakirlere vermesi;⁴⁴⁴ sadaka ise insanın malını fakirlere gönüllü olarak vermesidir.⁴⁴⁵ Öte yandan hadislerde⁴⁴⁶ ve hulefâ-i râşidin döneminde zekât ve sadakanın aynı manada kullanıldığı da görülmektedir.⁴⁴⁷ Allah (c.c.) zekâtı, malı temizleyici kılmıştır.⁴⁴⁸

Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân* adlı eserinde En'âm 141. âyetinde geçen “ وَأَتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ / Hasad günü hakkını verin”⁴⁴⁹ 'حَقَّهُ' lâfzının verilecek miktar konusunda kapalı olduğundan hareketle mücmel olduğunu ve bir beyana ihtiyaç duyduğunu ifade etmektedir.⁴⁵⁰ Âyetin tebyîninin genel manada Bakara sûresinde⁴⁵¹ geçtiğini bildirdikten sonra ayrıntılı tafsiline ise Allah Resûlü'nün (s.a.v.) hadisiyle ulaşıldığına işaret etmiştir.⁴⁵² Nitekim Allah Resûlü (s.a.v.) yağmur sularıyla sulanan bir araziden fakirlere verilmesi gereken hakkın onda bir olduğunu, insan emeğiyle sulanan araziden ise yirmide bir zekâtın alınması gerektiğini bildirmiştir.⁴⁵³

Allah Resûlü (s.a.v.) zekâtın en az ne kadar verileceğini ümmetine tayin

⁴⁴² Râgıb el-İsfahânî, 'ج-ك-ا' *el-Müfredât*, s. 213; İbn Manzûr, 'ج-ك-ا' *Lisânu'l-'Arab*, XX, 1849; Ayrıca bkz. Erkal, “Zekât”, *DİA*, XLIV, 197.

⁴⁴³ Süyûtî, *el-İtkân*, s. 594.

⁴⁴⁴ Râgıb el-İsfahânî, 'ج-ك-ا' *el-Müfredât*, s. 213.

⁴⁴⁵ Erkal, Mehmet, “Zekât”, *DİA*, Ankara: TDV, 2013, XLIV, 197.

⁴⁴⁶ Buhârî, “Zekât”, 4 (hadisno: 1404), 9 (hadis no: 1911); Müslim “Zekât” (hadis no: 979), 2 (hadis no: 982).

⁴⁴⁷ Erkal, “Zekât”, *DİA*, XLIV, 197.

⁴⁴⁸ Buhârî, “Tefsîr”, 9/6 (hadis no: 4661).

⁴⁴⁹ el-En'âm 6/141.

⁴⁵⁰ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, III, 13.

⁴⁵¹ “ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا انْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ وَمِمَّا أَخْرَجْنَا لَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ ” (el-Bakara 2/267).

⁴⁵² Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, III, 13.

⁴⁵³ Buhârî, “Zekât”, 55 (hadis no: 1483).

etmiştir.⁴⁵⁴ Öte yandan insanın zekât ya da sadaka verirken farz ya da sünnet mükellefiyetini yerine getirdikten sonra israfı kaçması da uygun değildir. Zira Allah (c.c.) söz konusu âyetin devamında mü'minlerin israf etmemesi gerektiğini ve israf edenleri sevmediğini buyurmuştur.⁴⁵⁵

E. 'Ve'msehû bi ruûsikum' (وَأَمْسَحُوا بِرُؤُسِكُمْ)

Hanefî mezhebi Mâide sûresinde “ وَأَمْسَحُوا بِرُؤُسِكُمْ / başınızı meshedin”⁴⁵⁶ âyetini mücmel kabul etmişlerdir.⁴⁵⁷ Başın tamamının mı yoksa bir kısmının mı mesh edileceği âyette açık olarak zikredilmediğinden⁴⁵⁸ mücmelliğine hükmetmişlerdir.⁴⁵⁹ Ancak şu kadar var ki Allah Resûlü'nün (s.a.v.) abdestte başını meshederken nâsiye (ön kısmını) bölümünü meshetmesi⁴⁶⁰ âyetteki mücmelliği tebyin etmekte olup O'nun uyguladığı şekilde abdest almak büyük mükâfatları elde etmeye⁴⁶¹ vesiledir.

F. 'el-'Azâb' (وَيَذُرُّهَا الْعَذَابُ)

Zerkeşî'nin (v. 794/1392) *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde Nûr sûresinin 9. âyetinde mücmel lâfzın bulunduğu ve mübeyyeninin de Allah Resûlü (s.a.v.) tarafından açıklandığı zikredilir.⁴⁶² Âyette karısına zinâ isnâdında bulunan koca ile kadının arasındaki liânlaşmanın keyfiyeti⁴⁶³ anlatılır. Zinâ isnâdında bulunan koca kendisinin doğru söylediğine dâir dört defa yemin ettikten sonra beşincide eğer yalan söylüyorsam Allah'ın lâneti üzerime olsun⁴⁶⁴ der. Daha sonra da kadın dört defa kocasının yalan söylediğine dâir yemin eder beşincide de eğer kocası doğru söylüyorsa

⁴⁵⁴ Buhârî, “Zekât”, 32 (hadis no: 1447).

⁴⁵⁵ el-En'âm 6/141.

⁴⁵⁶ el-Mâide 5/6.

⁴⁵⁷ Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ihkâm*, III, 18.

⁴⁵⁸ Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ihkâm*, III, 18.

⁴⁵⁹ Mergînânî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Ali b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-, *el-Hidâye şerhi bidâyeti'l-mübtedî*, (nşr. Muhammed Adnan Derviş), Dârü'l-Erkam, ts., I, 13.

⁴⁶⁰ Müslim, “Tahâre” 23 (hadis no: 82-83).

⁴⁶¹ Hz. Peygamber (s.a.v.): “Kim benim abdestim gibi abdest alır sonra hiçbir şey konuşmadan iki rekat namaz kılsa geçmiş günahları affedilir.” (Müslim, “Tahâre” 3 (hadis no: 22).

⁴⁶² Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 129.

⁴⁶³ en-Nûr 24/6-9.

⁴⁶⁴ en-Nûr 24/6-7.

Allah'ın lânetinin kendi üzerinde olmasını diler.⁴⁶⁵ Bundan sonra “ وَيَذَرُ عَنْهَا الْعَذَابَ ” ‘azâbı’ (recm cezâsı) kadının üzerinden kalkmış olur.⁴⁶⁶

Allah'ın Kitâbı'nda recm nassı açık bir şekilde yoktur⁴⁶⁷ fakat Resûlullah (s.a.v.) recm cezâsını uygulamıştır.⁴⁶⁸ Hz. Peygamber (s.a.v.) Allah'ın hükmüne ters bir şey asla yapmamıştır. ‘Azap’tan kast edilenin tefsir kitaplarında ‘had cezâsı/recm’⁴⁶⁹ olduğuna dair görüşler mevcuttur ve cumhur-i ulemâ⁴⁷⁰ bu görüşü benimsemiştir. Ebussuûd Efendi, (v. 982/1574) *İrşâdu aklı's-selîm* adlı tefsirinde ‘الْعَذَابُ’ kelimesin dünyalık azap olduğunu bildirerek eğer kadın işlediği suçu kabul edip itiraf ederse hapse konulup bunun sonucunda da recm ile cezâlandırılacağını belirtmiştir.⁴⁷¹ Âyette geçen ‘azap’ kelimesi recmi kinâyeli bir şekilde ifade eder. Söz konusu kelime kinâyeli mücmel bir lâfızdır ve Hz. Peygamber (s.a.v.) bunu tebyîn etmiştir.⁴⁷² Âyetteki ‘azap’ lâfzı, Allah Resûlü'nün (s.a.v.) emri ve hükmüyle mübeyyen hâle gelir ve Haşr sûresinin 7. âyeti⁴⁷³ bu âyetin tefsîrinde genel bir kuralı hatırlatır.⁴⁷⁴ Ayrıca sahâbe ve ümmetin imamları, hür ve akıllı olup da evli hâldeyken zinâ edenin ve bunun şahitler tarafından ispat edilmesi sonucunda recm edilmesi gerektiğine dair icmâ etmişlerdir.⁴⁷⁵

Bazı müfessirler âyette geçen ‘azap’tan kastedilenin ‘habs’⁴⁷⁶ olduğunu ifade ederken Fahreddîn er-Râzî (v. 606/1210) bu görüşe katılmadığını belirterek eğer

⁴⁶⁵ en-Nûr 24/8-9.

⁴⁶⁶ en-Nûr 24/9.

⁴⁶⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 129.

⁴⁶⁸ Buhârî, “Hudûd”, 31 (hadis no: 6830).

⁴⁶⁹ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXIII, 167; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-‘Azîm*, X, 172; Vehbe ez-Zuhaylî, , *et-Tefsîru'l-vecîz ‘alâ hâmişi'l-Kur'âni'l-‘Azîm*, Suriye: Darü'l-Fikir, ts.,s. 351; Cemâleddîn el-Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed b. Sa'îd b. Kâsım ed-Dîmeşkî, *Mehâsimü't-te'vîl*, (nşr. Muhammed Fuâd Abdalbâkî), birinci baskı, 1376/1957, XII, 4456.

⁴⁷⁰ Ebû Hayyan el-Endelüsî, *Tefsîru'l-bahri'l-muhît*, VI,399.

⁴⁷¹ Ebussuûd Efendi, *İrşâdu aklı's-selîm*, IV, 95.

⁴⁷² Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 129.

⁴⁷³ “Peygamber size ne verdiyse onu alın neyi yasakladıysa ondan sakının.”(el-Haşr 59/7).

⁴⁷⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 129.

⁴⁷⁵ Abdulkâdir Şeybetü'l-Hamd, *Tefsîru ayâti'l-ahkâm*, birinci baskı, Riyad: Mektebetü'l-Abîkân 1427/2006, s. 218; Ayrıca bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, XVIII, s. 149.

⁴⁷⁶ Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullâh b. Ahmed b Mahmûd en-, *Medâriku't-tenzilve hakâiku't-te'vîl*, (nşr. Yusuf Ali Bedvî), birinci baskı, Beyrut: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib 1419/1998, II, 490.

‘azap’tan kastedilen ‘hapsedilmek’ olsaydı hapsin ne kadar süre tayini belli olmadığı için âyet mücmel kalırdı ancak; âyetteki ‘azab’ ‘had/recm’e hamledildiğinde mücmelliğin kalmadığını⁴⁷⁷ söyleyerek Allah Resûlü’nün (s.a.v.) söz konusu cezâyı beyân ettiğini anlatmak istemiştir.

G. ‘Kurû’ (فُرُوء)

Kur’ân-ı Kerîm’de iki ya da daha fazla anlama gelebilen ve bunların arasının birleştirme imkânı olmayan lâfızlar mücmel lâfızlardan sayılır. ‘عَيْن’, ‘فُرُوء’ ve ‘لَا مَسْئَمَ’ lâfızları gibi.⁴⁷⁸

Bakara sûresinin “ وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ ” / Boşanan kadınlar üç hayız dönemi müddetince beklesinler⁴⁷⁹ âyet-i kerîmesindeki ‘فُرُوء’ lâfzı hem hayız hem de temizlenme müddeti olmak üzere iki anlamda kullanıldığından⁴⁸⁰ müşterek bir lâfızdır ve bu müştereklik sebebiyle âlimler âyette zikredilen ‘فُرُوء’ lâfzından kastedilen mana hususunda ihtilafa düşmüşlerdir:

Hz. Ali, (v. 40/661) Abdullah b.Mes’ûd, (v. 32/652/53) Ebû Mûsâ el-Eş’arî, (v. 42/662/63) Mücâhid, (v. 103/721) Katâde, (v. 117/735) Dahhâk, (v. 105/723) İkrime, (v. 13/634) İmam Ahmed b. Hanbel (v. 241/855) gibi Kûfe ulemâsı ‘فُرُوء’ dan kastedilen ‘hayız müddeti’ derken Hicâz ulemâsından sayılan Hz. Âişe, (v. 58/678) Abdullah b. Ömer, (v. 73/692) Zeyd b. Sâbit,(v. 45/665[?]) Zührî, (v. 124/742) Ebân b. Osmân (v. 105/723) ve İmam Şâfiî (v. 204/820) ise ‘temizlik müddetini’ tercih etmişlerdir.⁴⁸¹ Kur’ân’da geçen kelimelerin manalarını *el-Müfredât* adlı eserinde toplayan Râgıb el-İsfahânî, (v. V.yüzyılın ilk çeyreği) ise ‘فُرُوء’ lâfzını hakîkatte temizlikten hayıza geçiş zamanı⁴⁸² olarak tarif etmiştir.

Her iki ulemânın ittifak noktası ise ‘فُرُوء’ lâfzının belirli bir müddeti kapsamasıdır;

⁴⁷⁷ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu l-gayb*, XXIII, 168.

⁴⁷⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 208.

⁴⁷⁹ el-Bakara 2/228.

⁴⁸⁰ Âmidî, *el-İhkâm fî usûli l-ahkâm*, I, 223.

⁴⁸¹ Şevkânî, *Fethu l-kadîr*, I, 410.

⁴⁸² Râgıb el-İsfahânî, ‘ق-ر-ء’, *Müfredât*, s. 402.

o hâlde cumhur-i ulemâya göre âyetin meâli “Boşanan kadınlar üç vakit beklesinler”⁴⁸³ şeklindedir.⁴⁸⁴ Şevkânî, (v. 1250/1834) âlimlerin sayı konusunda hemfikir olup sayılan şey/فُورٌ hususunda ihtilaf ettikleri için ‘فُورٌ’ lâfzının mücmel olduğunu ve bunun beyâna ihtiyaç duyduğunu zikreder.⁴⁸⁵

Allah Resûlü (s.a.v.) “istihâzalı bir kadın namazını فُورٌ/kurû olduğu günler terk eder; (bu müddet bitikten) sonra gusûl abdesti alır ve her namaz için abdest alıp namazını kılar ve orucunu da tutar” buyurmaktadır.⁴⁸⁶ Hanefî âlimleri bu ve buna benzer hadisleri delil göstererek ‘فُورٌ’ lâfzından kastedilenin ‘hayız’ olduğunu söylemişlerdir;⁴⁸⁷ çünkü bir kadın ancak hayız ve nifas durumunda namaz kılmaz.⁴⁸⁸ Nitekim Hz. Âişe’ye (r.anhâ) bir kadın “Hayızlı kadın namazını kaza eder mi?” diye sormuş o da “Biz Resûlullah zamanında hayız olurduk sonra temizlenirdik de Allah Resûlü (hayızlı günlerde kılmadığımız) namazlarımızı kaza etmemizi emretmezdi”⁴⁸⁹ demiştir.

H. ‘Lâmetum’ (لَمَسْتُمْ)

Kur’ân-ı Kerîm’de abdestle ilgili olan âyet Mâide sûresindeki “ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُم مِّنَ الْمَآئِطِ أَوْ لَمَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ ” Ey iman edenler namaza kalktığınız zaman yüzlerinizi, dirseklerle beraber ellerinizi yıkayın, başınızı meshedin ve ayaklarınızı topuklarla beraber yıkayın. Eğer cünüp iseniz gusûl abdesti alın. Eğer hastaysanız ya da yolculukta iseniz ya da sizden biri tuvalet ihtiyacını giderdiğinde ya da kadınlara ‘dokunduğunuz’ zaman şayet su bulamazsanız temiz bir toprakla teyemmüm edin. (Teyemmüm de) yüzlerinizi ve ellerinizi meshedin”⁴⁹⁰ âyet-i

⁴⁸³ el-Bakara 2/228.

⁴⁸⁴ Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, I, 410.

⁴⁸⁵ Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, I, 410.

⁴⁸⁶ Ebû Dâvûd, “Tahâre”, 105 (hadis no: 280); İbn Mâce, “Tahâre ve sünenühâ”, 115 (hadis no: 625).

⁴⁸⁷ Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, I, 411.

⁴⁸⁸ Bilmen, *Büyük İslâm İlmihâli*, s. 77.

⁴⁸⁹ İbn Mâce, “Tahâre ve sünenühâ”, 119 (hadis no: 631).

⁴⁹⁰ el-Mâide 5/6.

kerîmedir.

Allah Teâlâ bu âyette abdestin ve teyemmümün nasıl alınacağını ve ne zamanlar yapılması gerektiğini zikretmiştir. Âyette zikri geçen ‘الْمَسْتَمُّ’ kelimesi müşterek bir lâfız olduğu için mücmel lâfızlardan kabul edilmektedir.⁴⁹¹ Nisâ sûresi 43. âyette de söz konusu lâfız geçmektedir.⁴⁹² Âlimler bu lâfzın mâhiyeti hakkında farklı gruplara ayrılmışlardır.⁴⁹³

‘الْمَسْتَمُّ’ lâfzı, âlimlerin çoğunluğuna göre ‘cimâ’⁴⁹⁴ bir kısmına göre de ‘herhangi bir şekilde dokunmak’ manasına gelerek iki anlam ifade etmektedir⁴⁹⁵ Sahâbîlerden Hz. Ali, (v. 40/661) Übey b. Kâ‘b, (v. 33/654) Abdullah b. Abbâs; (v. 68/687/88) tâbînlerden Mücâhid, (v. 103/721) Tâvûs, (v. 106/725) Saîd b. Cübeyr, (v. 94/713) Katâde (v. 117/735) ve Hanefî mezhebinin kurucusu İmam Ebû Hanîfe, (v. 150/767) âyette geçen kelimedenden kastedilenin cimâ’ olduğunu söylerken, Abdullah b. Mes‘ûd, (v. 32/652) Abdullah b. Ömer, (v. 73/692) Ebû ‘Ubeyde b. Cerrâh, (v. 18/639) İbn Şihâb ez-Zührî, (v. 124/742) Evzâî, (v. 157/774) İmam Mâlik (v. 179/795) ve İmam Şâfiî (v. 204/820) ise ‘الْمَسْتَمُّ’den kastedilenin cinsi münâsebet olmaksızın dokunmak manasını tercih etmişlerdir.⁴⁹⁶

İlk görüş sahiplerinin delilleri “Ey imân edenler, mü’min kadınlarla evlenip, onları ‘تَمَسُّوهُنَّ / dokunmadan önce’ boşarsanız, sizin o kadınlar üzerinde sayacağınız iddet süreleri yoktur”⁴⁹⁷ âyetidir.⁴⁹⁸ Ayrıca onlar Hz. Âişe’den (r.anhâ) gelen hadisi de görüşlerine kaynak olarak göstermişlerdir: “Hz. Peygamber (s.a.v.) oruçlu olduğu hâlde hanımlarını öperdi sonra namaza çıkardı ve abdest almazdı.”⁴⁹⁹ Bu görüşte olan âlimler

⁴⁹¹ Âmidî, *el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm*, I, 223; Ayrıca bkz. Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 208.

⁴⁹² en-Nisâ 4/43.

⁴⁹³ Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferhel-Kurtubî, *el-Câmi ‘u li ahkâmi’l-Kur‘ân*, (nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), birinci baskı, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle 1427/2006, VI, 369-372.

⁴⁹⁴ Nesefî, *Medâriku’t-tenzil*, I, 360; Beyzâvî, *Tefsîru’l-Beyzâvî*, I, 76; Ebussuûd, *İrşâdü aklî’s-selîm*, I, 702; Cemâleddîn el-Kâsımî, *Mehâsinu’t-te’vîl*, II, 1253.

⁴⁹⁵ İbn Ebû Hâtîm, *Tefsîru’l-Kur‘âni’l-‘Azîm*, II, 961.

⁴⁹⁶ İbn Ebû Hâtîm, *Tefsîru’l-Kur‘âni’l-‘Azîm*, II, 961; Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, I, 751; Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî*, V, 42.

⁴⁹⁷ el-Ahzâb 33/49.

⁴⁹⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur‘âni’l-‘Azîm*, IV, 72.

⁴⁹⁹ Ebû Dâvûd, “Tahâre”, 67 (hadis no: 178-179).

kadınlara sadece dokunmaktan dolayı abdestin bozulmayacağına işaret etmişlerdir; ancak ikinci görüşü kabul eden âlimler, ‘dokunmak’ manasını tercih ettikleri için âyetten hareketle abdest alınması gerektiğine hükmetmişlerdir.⁵⁰⁰

Âlimlerin mücmellik sebeplerinden biri sayılan lâfzın müşterekliğinden hareketle söz konusu âyetteki lâfızda (أَلْسَةً) ihtilaf etmelerini sebep göstererek bu âyet mücmeldir ya da mücmelliği devam ediyor demek doğru bir söz değildir; zira her iki grup (Hanefî ve Şâfiî) Kur’ân’ın ve Allah Resûlü’nün (s.a.v.) beyanları doğrultusunda fetva vermiş ve sadece kendi re’ylarıyla bir yol izlememişlerdir. Öyleyse bu farklılık şüpheli bir bakış açısıyla değil zengin bir yorum merhalesiyle ele alınmalıdır.

I. ‘Hakkahû’ (حَقَّة)

Kur’ân-ı Kerîm’de insanın ailesine ve akrabasına karşı nasihat edici olup, onlara iyi davranmaları ve yardım etmeleri hususunda pek çok muhkem âyet yer almaktadır.⁵⁰¹ Cessâs ve Ebû Hayyân el-Endelüsî, söz konusu meselelerden bir kısmını ele alan İsrâ sûresinin “وَأْتِ ذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ” / Akrabaya hakkını ver⁵⁰² âyetindeki ‘حَقَّهُ’ lâfzının mücmel olduğuna dair görüşe yer vererek beyâna ihtiyaç duyduğunu zikretmiştir.⁵⁰³ Eğer burada akrabalardan kastedilen Allah Resûlü’nün (s.a.v.) akrabalarıysa âyette geçen ‘hak’tan kastedilenin humus⁵⁰⁴ olduğunu ifade etmektedir.⁵⁰⁵

Âyette geçen ‘yakın akrabalar’dan kastedilenin kimler olduğu konusunda âlimler arasında ihtilaf mevcuttur. ‘Abdullah b. ‘Abbâs (r.a.) ve Hasan el-Basrî (r.a.) ‘insanın yakın akrabaları’ te’vîlini yaparken Ali b. Hüseyin (r.a.) ise ‘Allah Resûlü’nün (s.a.v.) akrabaları’ görüşünü tercih etmiştir.⁵⁰⁶ Eserinde bu görüşlere yer veren Cessâs, son olarak âyetin öncesinde anne-babaya iyilikten bahsetmesi ve bu durumun da bütün insanlar için genel bir hüküm içermesi sebebiyle ‘Abdullah b. ‘Abbâs’ın görüşünün

⁵⁰⁰ Beyzâvî, *Tefsîru'l-Beyzâvî*, I, 76.

⁵⁰¹ el-Bakara 2/83; el-Enfâl 8/75; Meryem 19/55.

⁵⁰² el-İsrâ 17/26.

⁵⁰³ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur’ân*, III, 197; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, VI, 27.

⁵⁰⁴ Humus için bkz. Apaydın, H.Yunus, “Humus”, *DİA*, Ankara: TDV Yayınları 1998, XVIII, 365.

⁵⁰⁵ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur’ân*, III, 198.

⁵⁰⁶ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur’ân*, III, 198.

daha uygun olduğuna yer vermektedir.⁵⁰⁷

Kur’ân-ı Kerîm’de anne-babaya ve akrabalara iyi davranmaya teşvik eden âyetler görüldüğü gibi Allah Resûlü’nün (s.a.v.) “Kim rızkının genişlemesini istiyorsa akrabasına iyi davransın”⁵⁰⁸ gibi hadislerinde de söz konusu duruma rastlanması mümkündür. İsrâ sûresindeki “Akrabaya hakkını ver”⁵⁰⁹ âyetindeki ‘hak’ mücmel lâfzı ‘iyilik’ anlamında kullanıldığında müracaat edilecek pek çok muhkem âyet ve hadis mevcuttur. Ancak ‘hak’tan kastedilen “ وَبَىٰ أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِّلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ / onların mallarında dileyen ve dilemeyen (yoksul) için bir hak (zekât) vardır”⁵¹⁰ âyetinde olduğu gibi sadaka ya da zekâtsa⁵¹¹ bu durumda Allah Resûlü’nün (s.a.v.) hadislerine müracaat etmek gerekir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.) akrabalarından kimlere zekât verilip kimlere verilmeyeceğini açıklamıştır.⁵¹² Nitekim zengin bir müslüman, Allah’ı inkâr eden akrabasına zekât veremez.⁵¹³ Zekâtın kâfirlere verilmeyeceği bilgisine Allah Resûlü’nün (s.a.v.) Yemen’e gönderdiği Mu’âz b. Cebel’e (r.a.) söylediklerinden ulaşılabilir. Zira Hz. Peygamber (s.a.v.) Mu’âz b. Cebel’e insanlara İslâm’ı kabul ettikten sonra beş vakit namaz kılmalarını emretmesini, söz konusu ibadeti yerine getiren zengin müslümanların ise fakir müslümanlara zekât vermeleri gerektiğini onlara söylemesini istemiştir.⁵¹⁴ Neticede bu hadis ışığında İsrâ sûresindeki ‘حَقُّهُ’ mücmel lâfzı mübeyyen hâle gelmiştir.

K. ‘Sultân’ (سُلْطَانًا)

Kur’ân-ı Kerîm’de çoğunlukla hüccet, delil ve burhan anlamlarına gelen ‘سُلْطَانًا’ lâfzı, İsrâ sûresinin 33. âyet-i kerimesinde ise mücmel olarak gelmiştir.⁵¹⁵ Cessâs, söz konusu kelimenin birden çok manayı zımında barındırarak müşterek lafız konumuna geçmesi sebebiyle tek başına belli bir mana ifade etmemesinden hareketle mücmelliğine

⁵⁰⁷ Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, III, 198.

⁵⁰⁸ Buhârî, “Buyû’”, 13 (hadis no: 2067).

⁵⁰⁹ İsrâ 17/26.

⁵¹⁰ ez-Zâriyât 51/19.

⁵¹¹ Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, III, 197-198.

⁵¹² Buhârî, “Zekât”, 18 (hadis no:1426), Buhârî, “Zekât”, 30 (hadis no: 1445), Buhârî, “Zekât”, 48 (hadis no: 1466).

⁵¹³ Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 362.

⁵¹⁴ Buhârî, “Zekât”, 63 (hadis no: 1496).

⁵¹⁵ “وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيَيْهِ سُلْطَانًا” / kim haksız bir şekilde öldürülürse biz öldürülenin velisine bir yetki verdik.” (İsrâ 17/33).

hükmetmiştir.⁵¹⁶ Cessâs, âyetteki ‘سُلْطَانًا’ lâfzının anlamının ‘kıyas’ olduğu konusunda icmânın bulunduğunu⁵¹⁷ belirtmişse ‘diyet’ manasına geldiğini söyleyenler de olmuştur.⁵¹⁸ Gerek icmâ esas alınarak ‘kıyas’ manası, gerek ‘diyet’ manası düşünüldüğünce ‘سُلْطَانًا’ lâfzı mübeyyen hâle gelmektedir.

III. DİĞER KONULARDAKİ MÜCMEL LÂFIZLAR

A. ‘Sallû ‘aleyhi’ (صَلُّوا عَلَيْهِ)

Allah Teâlâ Ahzâb sûresinde “ إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا ” Muhakkak ki Allah ve melekleri Peygamber’e salât ederler. Ey iman edenler siz de Peygamber’e salât ve selam edin”⁵¹⁹ buyurmaktadır. Sahâbîlerden bu âyet-i kerîmeyi duyan Beşîr b. Sa’d (r.a.) Ya Resûlallah Allah, Kur’ân’da sana salât etmemizi emrediyor biz sana nasıl salât edelim diye sorunca Hz. Peygamber (s.a.v.) bir müddet sustuktan sonra onlara “Allah’ım Hz. İbrahim’in (a.s.) ailesine salât ettiğin gibi Hz. Muhammed’e ve O’nun ailesine de salât et. Hz. İbrahim’in (a.s.) ailesine bereket verdiğin gibi Hz. Muhammed’e ve ailesine de bereket ver” diyerek⁵²⁰ kendisine nasıl salât edileceğini gösteriyor.

İbn Kesîr’e (v. 774/1373) göre bu âyetten kastedilen Allah Teâlâ’nın mele-i a’lâda Peygamberi’nin kıymetini kullarına haber vermesidir. Zira orada Allah mukarrab meleklerinin yanında Peygamberi’ni över ve melekler de O’na salât ederler. Bundan sonra Cenâbı Hakk yeryüzü âleminin de O’na salât etmesini ve selam vermesini emretmiştir ki gökte ve yerde Peygamber’e olan salât birleşsin; her iki âlemde de O’na salât edilsin.⁵²¹

Sahâbîlere göre bu âyette kastedilen ‘salât’ mücmel gelmiş ve bundan dolayı onun anlamını Hz. Peygamber’den (s.a.v) istemişlerdir. Âyette geçen salâtın dua manasında

⁵¹⁶ Cessâs, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, III, 200.

⁵¹⁷ Cessâs, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, III, 200.

⁵¹⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, IX, 7; Ebussuûd Efendi, *İrşâdu aklı’s-selîm*, III, 446.

⁵¹⁹ el-Ahzâb 33/ 56.

⁵²⁰ Müslim, “Salât”, 17 (hadis no: 405).

⁵²¹ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, XI, 210.

geldiğini bilseler de Allah Resûlü'ne (s.a.v.) nasıl dua edileceğini de yine O'ndan (s.a.v.) öğrenmişlerdir. Ashâb-ı Kirâm bu âyet indiği zaman “ey Allah'ın Resûlü senin geçmiş ve gelecek günahların bağışlanmış olduğu hâlde sana nasıl salât edeceğiz” dediklerinde Resûlullah (s.a.v.) yukarıda geçen salâvatı zikrederek onlara cevap vermektedir.⁵²²

Allah Resûlü'nün (s.a.v.) ashâbına bu şekilde cevap vermesinde pek çok hikmet vardır. O'nun (s.a.v.) geçmiş ve gelecek günahlarının affedilmesi, âyetle⁵²³ sabit olduğu hâlde haşa Resûlullah'ın (s.a.v.) ümmetin dualarına ihtiyacı mı vardır? Elbette yoktur. Ancak ümmet, O'nun (s.a.v.) duasına ve şefaatine muhtaçtır. O'nun sevgisini ve şefaatinin kazanmanın bir yolu da Yüce Allah'ın emrettiği gibi O'na (s.a.v.) salât etmektir.

Son günlerde Ahzâb 56. âyette geçen ‘Allah Resûlü’ne salâtın’ manasına ‘O’na yardım etmek’ şeklinde yorum getirenler olmuştur. Allah ve melekleri nasıl salât ettilerse insanların da onlara benzer şekilde Resûlullah’a salât/yardım etmesi gerekir denilmiştir ve “اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ / Allahumme salli ‘alâ Muhammed” sözünü söyleyen insanların bizzat kendilerinin değil Allah'ın, Resûlü'ne yardım etmesini istediklerini belirterek böyle bir şeyin sürekli zikredilmesinin uygun olmadığı ifade edilmiş; Allah Resûlü'ne (s.a.v.) “اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ / Allahumme salli ‘alâ Muhammed” şeklinde dille birçok defa salât etmenin anlamsız olduğu dile getirilmiştir.⁵²⁴ Hâlbuki bir mü'min, her gün beş vakit namazında ilk ve son oturumlarda on beş kere bu salât-ı şerîfeyi okumaktadır. Ayrıca Allah Resûlü, (s.a.v.) hadislerinde “Bana kıyamet günü en yakın olanınız bana en çok salâvat getireninizdir”⁵²⁵ ve “Kim bana bir kere salât ederse Allah ona on defa salât eder; ona on iyilik yazar”⁵²⁶ buyurmaktadır. Tebe-i tabînden olan Süfyan es-Sevrî'den (v. 161)⁵²⁷ ve birçok ilim sahibinden rivâyete göre Allah'ın kullara olan salâtı onlara merhamet etmesidir; meleklerin kullara salâtı ise onların affedilmesini

⁵²² Taberi, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, 177.

⁵²³ el-Fetih 48/2.

⁵²⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=e8rhf3KSLEc> .

⁵²⁵ Tirmîzi, “Vitir” 21 (hadis no 484).

⁵²⁶ Tirmîzi, “Vitir” 21 (hadis no:484).

⁵²⁷ Çavuşoğlu, Ali Hakan ve Özdirek, Recep, “Süfyan es-Sevrî”, *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, 2010, XXXVIII, 23.

istemektir.⁵²⁸ Aynı şekilde Peygamber'in (s.a.v.) mü'minlere olan salâtı da onlar için bağışlanma dilemesidir.⁵²⁹

O hâlde Allah Teâlâ'nın merhametini, meleklerin istiğfârını ve Allah Resûlü'nün (s.a.v.) şefaatinin kazanmak isteyen bir müslüman elbette Allah Resûlü'ne (s.a.v.) çokça salât etmelidir. Zira dünyalık işlerin insanı oldukça oyaladığı ve bu nedenle Resûlullâh'ın (s.a.v.) sünnetlerinin unutulduğu zamanımızda en azından dille O'na (s.a.v.) salât etmek küçümsenmeyecek aksine takdîr edilecek bir davranıştır.

B. 'Kelîmât' (كَلِمَاتٍ)

Cenâb-ı Hak Bakara sûresinde Hz. Âdem'in (a.s.) yaptığı hatayı ve bu hatasından sonra onun cennetten çıkarılmasını zikrettikten sonra Hz. Âdem'in tövbe etmesi için Rabbinden bir takım kelimeler aldığını, öğrendiğini buyurur.⁵³⁰ Âyette Hz. Âdem'in (a.s.) Rabbinden tövbe etmesi için aldığı kelimeler ya da dualar bu sûrede zikredilmemiş olup tefsirleri A'râf sûresinin 23. âyetinde gelir⁵³¹: "Dediler ki: " **وَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا وَإِن لَّمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ** / Ey Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik, eğer bizi bağışlamaz ve bize rahmetinle muamele etmezsen muhakkak biz hüsrana uğrayanlardan oluruz."⁵³²

C. 'Mesel' (مَثَلًا)

Zuhuf sûresinin 17. âyetinde "müşriklerden birine Rahman'a yakıştırdıkları (kız evladı) müjdesi verildiği zaman yüzleri öfkeli bir şekilde kapkara kesildiğinden"⁵³³ bahsedilir. Bu âyette Rahman'a yakıştırdıkları "مَثَلًا" lâfzıyla ifâde edilmiş ve mücmel kabul edilmiştir. "مَثَلًا" lâfzının mübeyyeni Nahl sûresinde gelir: " **وَإِذْ يُبَشِّرَ أَحَدُهُم بِالْأُنثَىٰ** " **وَإِذْ يُبَشِّرَ أَحَدُهُم بِمَا ضَرَبَ لِلرَّحْمَانِ مَثَلًا ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ** / Onlardan biri kız çocuğuyla müjdelense yüzü öfkesinden

⁵²⁸ Tirmîzi, "Vitir"21 (hadis no: 485).

⁵²⁹ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XI, 662-663; Dâmiğânî, *Kâmûsu'l-Kur'ân*, (nşr. Abdul'azi'z Seyyid), dördüncü baskı, Beyrut: Dârü'l-İlmi'l-Melâyîn 1983, s. 284; Abdullah el-Humeydî, 'Abdul'azîz, *Tefsîru İbn Abbâs ve merviyâtuhu fî't-tefsîri min kütübi's-sünne*, Suudî Arabistan: Mine't-Türâsi'l-İslâmî, ts., 468.

⁵³⁰ el-Bakara 2/35-37.

⁵³¹ Süyûtî, *el-İtkân*, s. 593.

⁵³² el-A'râf 7/23.

⁵³³ "وَإِذْ يُبَشِّرَ أَحَدُهُم بِمَا ضَرَبَ لِلرَّحْمَانِ مَثَلًا ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ" (ez-Zuhuf 43/17).

dolayı kapkara kesilir.”⁵³⁴ Görüldüğü üzere bu iki âyetin lâfızları hemen hemen aynıdır ve önceki âyette bulunan mücmel kelime (mesel), sonraki âyette mübeyyen hâle (kız evladı) gelmiştir. Bu kısımda Kur’ân’ın mücmelini tebyîn ettiği görülür.

D. ‘Fektulü’l-müşrikîn’ (فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ)

Müşriklerden bahseden “ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ / Müşrikleri nerede bulursanız öldürün”⁵³⁵ âyetindeki ‘müşrikler’ kelimesi umûm lâfız olduğu için Cessâs’a (v. 370/981) ve Fahreddîn er-Râzi’ye (v. 606/1210) göre mücmel lâfızdır.⁵³⁶ İki âlim de âyette kastedilen öldürmenin müşriklerinin hepsini kapsadığını değil, belli bir kısmını içerdiğini⁵³⁷ zikretmişlerdir. Öte yandan âyette ‘onları nerede bulursanız’ lâfzı da umûm ifade etmekte olup “müşrikler sizinle savaşmadıkça onlarla Mescid-i Haram’da savaşmayın”⁵³⁸ âyeti hem yer hem de müşriklerin konumunu tahsis etmektedir.⁵³⁹

Dahhâk’tan gelen rivâyete göre Muhammed sûresi 4. âyet,⁵⁴⁰ Tevbe sûresi 5. âyeti⁵⁴¹ nesh etmiştir.⁵⁴² Âlimler arasında bu konuda ihtilaflar olmakla birlikte⁵⁴³ neticede müşrikler, mü’minlerle savaşmadıkça ve onlara zarar vermedikçe öldürülemez.

E. ‘es-Suht’ (السُّحْتِ)

Kur’ân-ı Kerîm’de Bakara sûresi başta olmak üzere pek çok sûrede Allah Teâlâ, Yahudilerin ve münafıkların özelliğinden bahsetmektedir. Cenâbı Hakkın “Yahudilerin ve münafıkların yaptıkları seni üzmesin Ya Resûl”⁵⁴⁴ diye buyurarak devamında onların özelliklerine işaret ettiği Mâide sûresinin 42. âyetinde geçen ‘السُّحْتِ’⁵⁴⁵ lâfzı Kurtubî’ye

⁵³⁴ en-Nahl 16/58.

⁵³⁵ et-Tevbe 9/5.

⁵³⁶ Cessâs, *el-Fusûl fî usûli’l-fikh*, I, 64; Fahreddîn er-Râzi, Ebû Abdillâh (Ebû’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzi, *el-Mahsûl fî ‘ilmi usûli’l-fikh*, (nşr. Tâhâ Câbir Alvânî), Müessesetü’r-Risâle, ts. III, 157.

⁵³⁷ Fahreddîn er-Râzi, *el-Mahsûl*, III, 157; Cessâs, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, III,92.

⁵³⁸ el-Bakara 2/191.

⁵³⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, VII, 148.

⁵⁴⁰ “Onları ya karşılıksız ya da fidye yolu ile salıverin.” (Muhammed 47/4).

⁵⁴¹ “Müşrikleri nerede bulursanız öldürün” (et-Tevbe 9/5).

⁵⁴² Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, XI, 348.

⁵⁴³ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, XI, 348.

⁵⁴⁴ el-Mâide 5/41.

⁵⁴⁵ “سَمَاعُونَ لِكَيْبَا كَاتُونَ لِسُحْتٍ / O Münafıklar ve Yahudiler yalanı can kulağıyla dinlerler ve

göre mücmel bir isimdir.⁵⁴⁶

Taberî, sahâbî ve tâbiilerin büyüklerinin rivâyetlerine yer vererek hemen hemen hepsinin ‘السُّحْتِ’ lâfzına ‘rüşvet ya da haram yiyenler’ şeklinde tefsir yaptıklarını zikretmektedir.⁵⁴⁷ Begavî ise Taberî’nin verdiği rivayetlerin ışığında helâl olmayan her türlü kazancın ‘es-suht’ olduğu kanatine varmıştır.⁵⁴⁸ Tefsirlerde geçen gerek sahâbî gerek tâbiîn rivâyetleriyle ‘es-suht’ lâfzı mübeyyen hâle gelerek açıklığa kavuşmaktadır.

F. ‘Fî mâ ehta’tüm’ (فِيمَا أَخْطَأْتُمْ)

Kurtubî, Ahzâb sûresinin 5. âyetinde geçen *لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُمْ بِهِ* / Sizin için kendisinde hata ettiğiniz şeylerden dolayı günah yoktur⁵⁴⁹ cümlesinin mücmel mana ifade ettiğini belirtmiştir.⁵⁵⁰ Âyetin öncesinde evlatlıkların konumundan bahsettiği için tefsirlerde, evlatların kendilerini babalarının dışında başka kimselere hata ile nispet etmelerinde bir günah yoktur. Ancak babalarını bildikleri halde böyle yapmaları günah olmaktadır şeklinde açıklamalara rastlanılmaktadır.⁵⁵¹ İbn Kesîr de aynı şekilde tefsirinde, geniş bir araştırma yaptıktan sonra hata ile babasının dışında başka birine kendisini nispet eden kimsenin affedildiğini belirtmenin yanında bu kanaate Kur’ân-ı Kerîm’in Bakara sûresinin 286. âyetini⁵⁵² ve Allah Resûlü’nün (s.a.v.) “Muhakkak ki Allah ümmetimin hata yolu ile yaptıklarını, unutarak işlediklerini ve kendilerine zorla yaptırılan şeyleri affetmiştir”⁵⁵³ hadisini delil göstermektedir. O hâlde Allah Teâlâ, müslümanı hatâen ya da unutarak işlediği bir fiilinden dolayı hesaba çekmemektedir. Nitekim oruçluyken unutarak yemek yiyen kimsenin orucu da geçerli kabul edilmektedir.⁵⁵⁴ Sonuç olarak Kurtubî’nin mücmel dediği söz konusu âyet diğer

haramı çokça yerler” (el-Mâide 5/42).

⁵⁴⁶ Kurtubî, *el-Câmi’u li ahkâmi’l-Kur’ân*, III, 11.

⁵⁴⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, VIII, 429-432.

⁵⁴⁸ Begavî, *Meâlimu’t-Tenzil*, III, 59.

⁵⁴⁹ el-Ahzâb 33/5.

⁵⁵⁰ Kurtubî, *el-Câmi’u li ahkâmi’l-Kur’ân*, XVII, 58-59.

⁵⁵¹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, XI, 303.

⁵⁵² “رَبِّمَآ لَا تُؤَاخِذْنَا إِن نَّسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا” / Rabbimiz! Unutur veya yanılırsak bizi cezalandırma” (el-Bakara 2/286).

⁵⁵³ İbn Mâce, “Talak”, 16 (hadis no: 2043).

⁵⁵⁴ Buhârî, “Savm”, 26 (hadis no: 1933).

âyetlerle ve Allah Resûlü'nün (s.a.v.) hadisiyle mübeyyen hâle gelmiştir.

G. 'Seb'an mine'l-mesâni' (سَبْعًا مِنَ الْمَكَانِي)

Endülüslü müfessirlerin öncülerinden kabul edilen Ebû Hayyân el-Endelüsî, eserinde Hicr sûresinin “وَلَا تَقْدُ أَتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَكَانِي وَالْمُرَلِّ الْعَظِيمِ” / Andolsun ki biz sana seb'u'l-mesânîyi ve azîm olan Kur'ân'ı verdik”⁵⁵⁵ âyetindeki ‘سَبْعًا مِنَ الْمَكَانِي’ lâfzının mücmel olduğunu ve manasının tayinine ancak bir karineyle varılacağını zikretmiştir.⁵⁵⁶ Gerek Râgıb el-İsfahânî'nin *el-Müfredât*'ında gerek İbn Manzûr'un *Lisânü'l-'Arab*'ında ‘سَبْعًا مِنَ الْمَكَانِي’ kelimesinin ‘tekrar eden’ lâfız⁵⁵⁷ manasına geldiği görülmektedir. Nitekim Zümer sûresinin 23. âyetinde aynı kelime, “اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَابًا / Allah sözün en güzelini, âyetlerini birbirine benzeyen ve tekrar eden bir kitap olarak indirdi”⁵⁵⁸ şeklinde geçerek ‘tekrar edici’ âyetler manasına gelmektedir.

Âlimler Allah Resûlü'ne (s.a.v.) verilen ‘seb'u'l-mesâni’ nin ne olduğu konusunda ihtilafa düşmüş cumhur-i ulemâ lügat manasından hareketle namazların her rekâtında tekrar edildiği için Fâtiha sûresi olduğunu ifade etmişlerdir.⁵⁵⁹ Hicr sûresinde mücmel olarak belirtilen âyetteki ‘سَبْعًا مِنَ الْمَكَانِي / tekrar eden yedi’ ifadesinde ‘yedi’ sayısının zikredilmesini yedi âyeti zımnında barındıran Fâtiha sûresine bağlayarak, Allah Resûlü'ne (s.a.v.) verilen ‘Fâtiha’ sûresiyle tefsir etmeyi tercih edenler de bulunmuştur.⁵⁶⁰ Söz konusu mücmel lâfzın anlamının Fâtiha dışında ıstılahta ‘سَبْعَ الطَّوَالِ / yedi uzun sûre’ şeklinde meşhur olan Bakara, Âli ‘İmrân, Nisâ, Mâide, En‘âm, A‘raf, Enfâl ve Tevbe sûrelerinin tamamı meyânında tefsir eden sahâbi ve tâbiin de olmuştur.⁵⁶¹

Fâtiha sûresinin tefsirine dair Buhârî’de geçen bir rivâyete göre Allah Resûlü

⁵⁵⁵ el-Hicr 15/87.

⁵⁵⁶ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, V, 452.

⁵⁵⁷ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, 83; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, VI, 513.

⁵⁵⁸ ez-Zümer 39/23.

⁵⁵⁹ Sa‘lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-, *el-Keşfü ve'l-beyâni'l-ma'rûf tefsîru's-Sa‘lebî*, (nşr. İmâm Ebû Muhammed b. ‘Aşûr), birinci baskı, Beyrut/Lübnan: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî 1422/2002, V, 349; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, III, 216; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, V, 452.

⁵⁶⁰ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, III, 216.

⁵⁶¹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, V, 452.

(s.a.v.) bir sahâbîye “sana Kur’ân’ın en büyük sûresini öğreteceğim” dedikten sonra Fâtiha sûresini okumuş ve bu ‘seb’u’l-mesânî’dir demiştir.⁵⁶² Allah Resûlü’nün (s.a.v.) hadisine ve sahâbinin ve tâbîinin büyük çoğunluğunun rivâyetine göre ‘seb’u’l-mesânî’ mücmel lâfzının mübeyyeninin Fâtiha sûresi olduğu anlaşılmaktadır.

H. ‘Bid’a Sinîn’ (رَضَعَ سِنِينَ)

Kur’ân-ı Kerîm’in ifadesiyle kıssaların en güzeli olan⁵⁶³ Hz. Yûsuf’un (a.s.) kıssasının ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı Yûsuf sûresindeki Hz. Yûsuf’un (a.s.) hapiste kaldığı günlerden bahseden âyet-i kerîmelerden 42. âyetteki رَضَعَ سِنِينَ⁵⁶⁴ lâfzının ne kadar süre olduğu konusunda net bilgiye rastlanılmadığı için mücmelliğine kanaat getirilmiştir.⁵⁶⁵ Dil âlimlerine göre ‘رَضَعَ’ kelimesi, üçten dokuza kadar olan sayıları içermektedir.⁵⁶⁶ Âlimlerin âyette bahsi geçen ‘رَضَعَ’ kelimesine beş diyenlerin yanında yedi diyenler de bulunmaktadır.⁵⁶⁷ Cumhur-i ulemâ ise sahâbî ve tâbîinden gelen rivayetlere dayanarak⁵⁶⁸ âyette geçen ‘رَضَعَ’ dan kastedilenin ‘yedi’ sene olduğu kanaatine varmaktadırlar.⁵⁶⁹

I. ‘Tilke Emâniyyuhum’ (تِلْكَ أَمَانِيَّهُمْ)

İbnu’l-Cevzî, Bakara sûresinin 111. âyetindeki ‘ تِلْكَ أَمَانِيَّهُمْ / bu onların kuruntularındır’ lâfzının mücmel olduğunu belirtmiştir.⁵⁷⁰ Bu âyetin tebyîni hakkında sahâbeden Abdullâh b. ‘Abbâs (r.a.) ve tâbîinden ise Katâde (r.a.), ‘Yahudi ve Hristiyanların kendilerinden başka hiç kimsenin cennete gitmeyeceklerine kesin bir

⁵⁶² Buhârî, “Tefsîr”, 1 (hadis no: 4474).

⁵⁶³ Yûsuf 12/3.

⁵⁶⁴ “ وَقَالَ لِلَّذِي ظَنَّ أَنَّهُ نَاجٍ مِّنْهُمَا اذْكُرْنِي عِنْدَ رَبِّكَ فَأَنَسِيهُ الشَّيْطَانُ أَنْ يَذْكُرَ رَبَّهُ فَلَايَتْ فِي السِّجْنِ يَرْضَعُ سِنِينَ / O ikisinden hapisten kurtulacağına kesin olarak inandığı kimseye dedi ki: Beni Efendi’nin yanında hatırla. Fakat ona şeytan Efendi’sine (Hz. Yûsuf’u) unutturdu. Bunun üzerine Hz. Yûsuf bir süre daha hapiste kaldı.” (Yûsuf 12/42).

⁵⁶⁵ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît*, V, 310.

⁵⁶⁶ Cemâleddîn el-Kâsimî, *Mehâsinu’t-te’vil*, IX, 3545.

⁵⁶⁷ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, VII, 313.

⁵⁶⁸ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, XIII, 175-176.

⁵⁶⁹ Neseî, *Medâriku’t-tenzil*, II, 113.

⁵⁷⁰ İbnu’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Zâdü’l-mesîr fi’l-’ilmi’t-tefsîr*, (nşr. Zehîr eş-Şâfiş), üçüncü baskı, Beyrut: Mektebetü’l-İslâmî 1404/1984, I, 133.

şekilde inanmalarının’ onların bir kuruntusu olduklarını zikrederler.⁵⁷¹ Onların en büyük istekleri müslümanların cennetten alıkonulmalarıdır.⁵⁷² Ayrıca tefsirlerde onların kuruntuları arasında âyetlerde de buyrulduğu üzere müslümanlara Allah tarafından bir hayır inmesini istememeleri⁵⁷³ ve müslümanları küfre döndürme⁵⁷⁴ çabaları sayılmaktadır.⁵⁷⁵

K. ‘Ve iz ce‘alne’l-beyte mesâbeten li’n-nâsi ve emnen’ (وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَقَابَءَ) (لِلنَّاسِ وَأَمْنًا)

Erken dönem müfessirlerinden biri olan Nisâbüri (v. 406/1016), Bakara sûresinin 125. âyetinin mücmel olduğunu ifade etmektedir.⁵⁷⁶ Âyette Allah’ın (c.c.) Kâbe’yi insanlar için sevap kazanılma ve emniyet yeri kıldığı belirtilmektedir.⁵⁷⁷ Buradaki ‘ وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَقَابَءَ لِلنَّاسِ وَأَمْنًا ’ lâfzının mücmelliğine dikkat çeken Nisâbüri, âyetteki Kâbe’nin insanlara güven vermesinin beyânını/sebebini Hz. İbrâhim’in (a.s.) duasına bağlamaktadır.⁵⁷⁸ Nitekim Hz. İbrâhim (a.s.) Kâbe’yi inşâ ettikten sonra “ وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا / وَارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ يَا اللَّهُ الْيَوْمَ الْآخِرِ ” / Hz. İbrâhim: Rabbim! Bu beldeyi emîn eyle ve onun ehlinden Allah’a ve ahiret gününe iman edenleri çeşitli meyvelerle rızıklandır”⁵⁷⁹ diye dua etmişti.

L. ‘Felâ yunâzi‘unneke fi’l-emr’ (فَلَا يُنَازِعُكَ فِي الْأَمْرِ)

Hacc sûresinin 67. âyet-i kerimesinde Allah Teâlâ, her ümmet için bir şeriat kıldığını ve onunla amel ettiklerini belirtmektedir.⁵⁸⁰ İbn Âşûr âyetin devamındaki “ فَلَا يُنَازِعُكَ فِي الْأَمْرِ ” / seninle din konusunda münazara etmesinler” cümlesindeki ‘

⁵⁷¹ İbnu’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, I, 133.

⁵⁷² Âlûsî, *Ruhu’l-me‘ânî*, I, 359.

⁵⁷³ el-Bakara 2/105.

⁵⁷⁴ en-Nisâ 4/89.

⁵⁷⁵ Ebussuûd Efendi, *İrşâdu aklı’s-selîm*, I, 239.

⁵⁷⁶ Nisâbüri, *Tefsîru garâibu’l-Kur’ân ve ragâibu’l-Furkân*, (nşr. Zekeriyya Umeyrât), birinci baskı, Beyrut-Lübnan: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye 1416/1996, I, 394.

⁵⁷⁷ “ وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَقَابَءَ لِلنَّاسِ وَأَمْنًا / O vakit Kâbe’yi insanlar için sevap kazanılma yeri ve emniyetli kıldık.” (el-Bakara 2/125).

⁵⁷⁸ Nisâbüri, *Garâibu’l-Kur’ân*, I, 394.

⁵⁷⁹ el-Bakara 2/126.

⁵⁸⁰ “ فَلَا يُنَازِعُكَ فِي الْأَمْرِ ” (el-Hacc 22/67).

kelimesinin mücmel olduğunu ifade ettikten sonra açıklamasının ‘tevhîd’ olduğuna değinmektedir.⁵⁸¹ Tefsir kitaplarının çoğunda âyetteki ‘emr’in ‘din’ anlamını ifade etmesinden⁵⁸² hareketle söz konusu âyetin mübeyyen hâle geldiği anlaşılmaktadır.

M. ‘Mâ teyessera mine’l-Kur’ân’ (مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ)

Cenâb-ı Hakk, Müzzemmil sûresinde “ قَارِئُوا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ / Kur’ân’dan kolayınıza geleni okuyun”⁵⁸³ buyurmaktadır. Âlimlerin çoğu bu ibarenin namaz için geldiğini belirtirlerken⁵⁸⁴ İbn Âşûr da söz konusu âyetteki ‘ مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ / Kur’ân’dan kolayınıza geleni’ ifadesini namazda ne kadar kıraat yapılacağına dair açık bir lâfızla gelmediği için mücmel lâfızlardan kabul etmiştir.⁵⁸⁵ Ardından söz konusu mücmel lâfzın Allah Resûlü’nün (s.a.v.) “ لَا صَلَاةَ لِمَنْ لَمْ يَقْرَأْ بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ / Namazda Fâtiha okumayanın namazı yoktur”⁵⁸⁶ hadisiyle beyâna kavuştuğunu zikretmektedir. Nitekim cumhur-i ulemâya göre de namazın her rekâtında okunması gereken/vâcip kıraatin en asgari ölçüsü Fâtiha suresini okumaktır.⁵⁸⁷

N. ‘Le’alleke terdâ’ (لَعَلَّكَ تَرْضَى)

İbn ‘Arâbî, (v. 543/1148) *Ahkâmu’l-Kur’ân* adlı eserinde Tâhâ sûresinin Allah Resûlü’nden bahseden (s.a.v.) 130. âyet-i kerimesindeki “ لَعَلَّكَ تَرْضَى / Tâ ki sen hoşnut olasın”⁵⁸⁸ ifadesinin mücmel olduğunu belirttikten sonra mübeyyeninin İsrâ sûresinin 79. âyetindeki “ عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا / Umulur ki Rabbin seni makâm-ı Mahmûd’a ulaştırsın”⁵⁸⁹ cümlesinde geldiğini söylemektedir.⁵⁹⁰ Tâhâ sûresinin ilgili âyetinde Allah Resûlü’nün (s.a.v.) nasıl hoşnut edileceğine ayrıntılı bir şekilde yer

⁵⁸¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XVII, 329.

⁵⁸² Mâtürîdî, *Te’vilâtu’l-Kur’ân*, IX, 406; Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl*, IV, 78; Neseî, *Medâriku’t-tenzîl*, II, 453.

⁵⁸³ el-Müzzemmil 73/20.

⁵⁸⁴ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, XXIII, 395; Neseî, *Medâriku’t-tenzîl*, III, 559; Süyûtî ve Mahallî, *Tefsîru’l-Celâleyn*, Kahire: Dâru’r-Risâle 2008. s. 575.

⁵⁸⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XXIX, 284.

⁵⁸⁶ Buhârî, Müslim “Salât” 11 (hadis no: 394).

⁵⁸⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, XXIX, 284.

⁵⁸⁸ Tâhâ 20/130.

⁵⁸⁹ el-İsrâ 17/79.

⁵⁹⁰ İbnü’l-‘Arabî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, III, 261.

verilmemişken İsrâ sûresinde O'nun (s.a.v.) hoşnutluğunun Makâm-ı Mahmûd'a erişmekle elde edileceğinden bahsedilmektedir.

SONUÇ

Allah Teâlâ, En‘âm sûresinin 38. âyet-i kerîmesinde “Biz bu Kur‘ân‘da hiçbir şeyi eksik bırakmadık” buyurmaktadır. Âyet-i kerîmeden akla ilk gelen anlam, Kur‘ân‘da din ve dünya işleriyle ilgili her konunun anlatılmasıdır. Oysa Kur‘ân okunduğunda onda her konunun anlatılmadığı ya da ayrıntılı bir şekilde ifade edilmediği görülmektedir. Öte yandan En‘âm sûresindeki söz konusu âyetin varlığını bilmelerine rağmen, cumhur-i ulemâ niçin manaya delâleti kapalı lâfızlardan biri olarak kabul ettikleri ‘mücmel‘in Kur‘ân-ı Kerîm‘de bulunduğunu bildirmişlerdir?

Kur‘ân-ı Kerîm îcâz özelliğini taşıdığı için onda anlatılmak istenen gereksiz detaylardan arındırılarak ifade edilmiştir. Malum olduğu üzere fasih ve belîğ bir kelâmda az sözcükle çok şey ifade edilir. Yüce Allah‘ın kelâmı ise en belîğ olduğundan onda icmalliğin bulunması bir kusur değil aksine medh sebebidir. İşte bu özelliği bilen cumhur-i ulemâ, Kur‘ân-ı Kerîm‘in icmal olduğunu ve mücmel âyetler içerdiğini ifade ederek ‘mücmel ve mübeyyen‘ bir ilim ya da ilimlerin alt dalı olarak kabul etmişlerdir.

Zamanında ve günümüzde de birçok ilmin içeriğine ve en önemli meselelerine eserleri vasıtasıyla ulaştığımız İmam Süyûtî‘nin Kur‘ân ilimlerini yazdığı *el-İtkân fi ‘ulûmi‘l-Kur‘ân* adlı eserinde ‘mücmel-mübeyyen‘i bir Kur‘ân ilmi saymasından hareketle bu çalışmada mücmel-mübeyyen ilmi, mücmel âyetlerin tebyininde doğru sonucun nasıl elde edileceği ve bu sonuçla amel etmenin gerekliliği vurgulanmaya çalışıldı.

Bu tez çalışmasının ana konusunu teşkil eden Kur‘ân-ı Kerîm‘de bulunan mücmel âyetlerin tebyini, Kur‘ân-ı Kerîm‘de ya doğrudan ya da dolaylı bir şekilde yer almaktadır. Söz konusu âyetlerin doğrudan tebyini, bizzat açıklamasının Kur‘ân‘da bulunması şeklinde olurken, dolaylı tebyini ise Peygamber Efendimiz‘in (s.a.v.) vasıtasıyla olmaktadır. Bununla birlikte Haşr sûresinin 7. âyeti idrak edildiği zaman

görülür ki, Allah Resûlü'nün (s.a.v.) tebyini ve tefsiri aslında doğrudan bir açıklamadır. Çünkü Allah Teâlâ, bu âyet-i kerîmesinde “Resûl size neyi verdiyse onu alın, neyden de yasakladıysa ondan kaçın” buyurmaktadır.

Pek çok tefsir ve usûl-i fıkıh âlimlerinin eserleri incelendiğinde, mücmel âyetlerin tebyininde nakle başvurdukları görülür. Biz, araştırmalarımızdan elde ettiğimiz bilgilere göre Kur'ân-ı Kerîm'deki mücmel âyetlerin tebyininin nakil yoluyla doğru neticeye ulaştığının kanaatindeyiz. Her ne kadar mücmel âyetlerde aklî tebyini de savunan âlimler bulunsa da bu yöntemin son derece titizlik isteyen bir mesele olduğu izahtan vârestedir. Nakilden uzak, ondan istifade etmeden salt akılla âyetlerin tefsirine özellikle de delâleti kapalı lâfızlardan biri olarak sayılan ‘mücmel’ âyetlerin tebyini hakkında açıklama yapmak övülecek bir şey değildir. Aslolan nakiller çerçevesinde âyetleri doğru anlamak ve üzerinde düşünmek, tefekkür etmektir. Âyet hakkında Kur'ân'ın tefsiri ne kadar önemliyse Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadisleri de o kadar önemlidir, ayrıca Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) hayırlı nesil olarak zikrettiği ashâb-ı kirâmın, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn kavilleride kıymetli ve değerlidir.

Her ne kadar, mücmel âyetlerin tebyîni ve tefsiri konusunda, onun açıklamasını nakleden Hz. Peygamber'in (s.a.v.), ashâb-ı kirâmın, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn kıymeti ilmî çevrelerde malum olsa da, bu çalışmayla, onların makamına dikkat çekilip, günümüzde İslâmî ilimlerle meşgul olan kimselerin onların seviyesine asla ulaşamayacağı ortaya konulmaya çalışıldı. Bu düşünceden hareketle, âlimlerin tespit ettiği mücmel âyetlere ve açıklamalarına öncelikle Kur'ân-ı Kerîm ve sünnetten istifade edilerek açıklama getirilmeye çalışılmıştır. Vazgeçilmez derecede ehemmiyet arz eden ilk iki kaynakta açıklamasını tespit edilemediği mücmel lâfızların tefsiri için ise ashâb, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn görüşleri dikkate alındı.

Bu çalışmada, Kur'ân-ı Kerîm'deki mücmel âyetler ve tebyinlerini genel manada akıllarda daha iyi kalabilmesi için itikâdî, amelî ve diğer konular olmak üzere farklı başlıklar altında tasnif edildi. Çalışmamızın, mücmel ilmini daha ayrıntılı bir şekilde öğrenmeyi talep eden ve Kur'ân-ı Kerîm'deki mücmel âyetler ve mübeyyenleri konusunda araştırma yapmak isteyen kimseler için istifadeli olmasını temenni ediyorum.

Elbette bütün bunların yanında çalışmamız, farklı açıdan ele alınıp tekrar çalışılabilir. Çünkü ilimler birbirine eklendikçe, birbirinden istifade ettikçe daha bereketli bir konuma yükselir. Öte yandan, bu çalışmaya benzer nitelikte, Kur'ân-ı Kerîm'de diğer delâleti kapalı lâfızların tefsirinde ne gibi hususlara dikkat edilmesi gerektiği ya da delâlet ettiği manaların tespitinde nasıl bir yol izlenmesi gerektiği hususu tetkike konu edilebilir. Ya da Kur'ân'da mücmelin varlığına inanmayan Dâvud ez-Zâhiri gibi âlimlerin görüşleriyle, mücmeli kabul eden diğer âlimlerin görüşleri daha ayrıntılı bir şekilde araştırılabilir.

KAYNAKÇA

Abdulgâki, Muhammed Fuâd b. Abdilbâkî b. Sâlih el-Mısrî, (v. 1968), *el-Mu‘cemu’l-Müfehres li elfâzi’l-Kur‘ân’il-Kerîm*, (nşr. Muhammed Said el-Lahham), sekizinci baskı, Beyrut: Dârü’l-Ma‘rife 1431/2010.

Abdulgafur, Mahmud Mustafa Ca’fer, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirîn fi sevbihi’l cedîd*, birinci baskı, Kahire: Dârü’s-Selam 1428/2007.

Abdulkâdir Şeybetü’l-Hamd, *Tefsîru ayâti’l-ahkâm*, birinci baskı, Riyad: Mektebetü’l-Abîkân 1427/2006.

Abdullah el-Humeydî, ‘Abdul‘azîz, *Tefsîru İbn Abbâs ve merviyâtuhu fi’t-tefsîri min kütübi’s-sünne*, Suudî Arabistan: Mine’t-Türâsi’l-İslâmî, ts.

Abdül‘azîz el-Buhârî, ‘Alâduddîn Abdul‘azîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî, (v. 730/1330), *Keşfu’l-esrâr ‘an usûli Fahri’l-İslâm el-Pezdevî*, (nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer), birinci baskı, Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye 1418/1997, I-IV.

Âlûsî, Ebü’s-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmud el-Hüseynî el-Âlûsî, (v. 1270/1854), *Rûhu’l-me‘ânî fi tefsîri’l-Kur‘âni’l-‘Azîm ve seb‘i’l-mesânî*, (nşr. Seyyid Mahmud Şükrü el-Âlûsî), birinci baskı, Beyrut: Dârü İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, ts., I-XXX.

Âmidî, Ebü’l Hasen (Ebü’l-Kâsım) Seyfüddîn Ali b. Muhammed b. Sâlim es-Sa‘lebî, (v. 631/1233), *el-İhkâm fi usûli’l-ahkâm*, (nşr. Abdurrezzak Afifi), birinci baskı, Suudî Arabistan: Dâru’s-Samîi 1424/2003, I-IV.

Apaydın, H.Yunus, “Humus”, *DİA*, Ankara: TDV Yayınları 1998, XVIII, 365-369.

Aynî, Ebü Muhammed (Ebü’s-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-, (v. 855/1451), *‘Umdetü’l-kâri şerhi sahihi’l-Buhârî*, (nşr. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer), birinci baskı, Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye 1421/2001, I-XXIV.

Aytekin, Arif, *Ehl-i Sünnet İnanç Esasları*, İstanbul: Bereket Yayınları 2011.

Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-, (v. 786/1384) *Şerhi 'akîdeti ehli's-sünne ve'l-cemâa*, (nşr. Arif Ayetkin), ikinci baskı İstanbul: Bereket Yayınları 2011.

Başaran, Selman, “İbn-i Hazm’ın Kütüb-i Sitte’ye Bakışı”, (v. 1993), *İslâmî Araştırmalar*, cilt: 2, sayı: 6 Ocak 1988, s. 7-21.

Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes’ûd b. Muhammed el-Ferrâ’ el-, (v. 516/1122), *Me’âlimu’t-tenzîl*, (nşr. Muhammed Abdullâh ve dğr.), Riyad: Dâru Tayyibe, 1409, I-VIII.

Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdillâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, (v. 685/1286), *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, (v. 685/1286), (nşr. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı), I-V, yeni baskı, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî 1418/1998.

Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, (Sad. Abdulaziz Hatip), birinci baskı, I-II, İstanbul: Semerkand Yayını 2014.

Bilmen, Ömer Nasuhi, (v. 1971), *Büyük İslâm İlmihali*, (Sad. Ali Fikri Yavuz), İstanbul: Merve Yayınları, ts.

Birişik, Abdulhamit, “Tefsir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2011, XL, 281-290.

Boynukalın, Mehmet, “Dinî Hükümlerin Kaynağını Kur’ân İle Sınırlandırma Eğiliminin Fıkıh Usulünün Kaynak Anlayışı Açısından Değerlendirilmesi”, *İSAM*, (Dinî Hükümlerin Kaynağı ve Dinî Metinlerin Anlaşılması Konusundaki Çağdaş Yaklaşımlar Çalıştayı Sempozyumu) Ed. Cengiz Kallek, Ankara: TDV Yayınları 2010, 177-222.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrâhîm el-Cûfi el-, (v. 256/870), *Sahîhu’l Buhârî*, birinci baskı, Dımeşk: Dâru İbn Kesîr 1423/2002.

Bulut, Ali, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî’*, dördüncü baskı, İstanbul: İFAV Yayını 2015.

Cemâleddîn el-Kâsımî, Muhammed Cemâluddîn b. Muhammed b. Sa‘îd b. Kâsım ed-Dımeşkî, (v. 1914), *Mehâsinü’l-te’vîl*, birinci baskı, I-XVII, (nşr. Muhammed Fuâd Abdulbâkî), 1376/1957.

Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, on dokuzuncu baskı, Ankara: TDV Yayınları 2010.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, (v. 370/981), *Ahkâmü’l-Kur’ân*, birinci baskı, I-III, Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-‘Arabî 1335.

Cessâs, *el-Fusûl fi usûli’l-fikh*, (nşr. Acil Câsım en-Neşmî), ikinci baskı, I-IV, Kuveyt: Vüzerâtü’l-Evkaf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye 1414/1994.

Çakan, İsmail Lütfi, “Bireysel ve Toplumsal Gelişmede Sünnetin Yeri ve Sahîh-i Buhârî”, *Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü*, birinci baskı, Konya: *Konya İlahiyat Derneği Yayınları* 2008, 41-47.

Çavuşoğlu, Ali Hakan ve **Özdirek**, Recep, *Süfyan es-Sevri*, TDV Yayınları XXXVIII, 2010, 23-28.

Debûsî, İmam Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer b. Îsâ, (v. 430/1039), *Takvîmü’l-edille fi usûli’l-fikh*, (nşr. Halil Muhyiddin), birinci baskı, Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-‘İlmiyye 1421/2001.

Demirci, *Tefsir Tarihi*, yirmi birinci baskı, İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfi Yayınları 2014.

Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, dördüncü baskı, İstanbul: İFAV Yayını 2015.

Dönmez, İbrahim Kâfî, “Temyiz”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV 2011, XL, 437-439.

Durmuş, İsmâil, “Müşterek”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV 2006, XXXII, 171-172.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş‘as b. İshak es-Sicistânî el-Ezdî, (v. 275/889), *Süneni Ebî Dâvûd*, (nşr. Şu‘ayb el-Arnaût-Muhammed Kâmil Karabelli), birinci baskı, Umman: Dâru’r-Risâleti’l-‘Âlemiyye 1430/2009, I-VII.

Ebû Hâtim er-Râzî, Muhammed b. İdris, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-'Azîm müsneden 'an Resûlillah ve's-sahâbeti ve't-tâbiîn*, (v. 277/890), (nşr. Es'ad Muhammed Tayyib), birinci baskı, Riyad: Mektebetü Nizâru Mustafa'l-Bâz 1417/1997, I-X.

Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. YûsufHayyân el-, (v. 745/1344), *Tefsîru'l-bahri'l-muhît*, (nşr. Âdil Ahmed Abdu'l-Mevcûd), birinci baskı, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye 1413/ 1993, I-VIII.

Ebû Naîm Isfahânî, Ahmed b. Abdullah, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakatu'l-esfiyâ*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.

Ebussuûd Efendi, (v. 982/1574), *İrşâdu'l-akl's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*, (nşr. Abdulkadir Ahmed 'Ata), Riyad: Mektebetü'r-Riyâdî'l-Hadîse, ts.

Efendioğlu, Mehmet, "Sahabe", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları 2008, XXXV, 491-500.

Erdem, Mehmet "Salâtü'l-Havf", *DİA*, Ankara: TDV 2009, XXXVI, 21-22.

Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, dördüncü baskı, İstanbul: Ensar Neşriyat 2013.

Erkal, Mehmet, "Zekât", *DİA*, Ankara: TDV 2013, XLIV, 197-207.

Fahreddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, (v. 606/1210), *Mefâtihu'l-gayb*, birinci baskı, Lübnan: Dârü'l-Fikir 1401/1981, I-XXXII.

Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl fî 'ulmi usûli'l-fikh*, (nşr. Tâhâ Câbir Alvânî), Müessesetü'r-Risâle, ts.

Feyyûmî, Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-, (770/1368-69), *el-Misbâhu'l-münîr fî garîbi şerhi'l-kebir li'r-Râfi'î*, Kâhire: Emîriyye Matbaası.

Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn el-, *el-Kâmûsi'l-muhît*, Kahire: Bûlak Matbaası, 1303/1983, I-IV.

Gazzâlî, İmam Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-, (v. 505/1111), *el-Mustasfâ min ilmi'l-'usûl*, (nşr. Dr. Hamza b. Zuheyr), Medine 1413, I-IV.

Gezgin, Ali Gâlip, “Hz. Peygamber’in Dil Yeteneği ve Dile Dayalı Tefsiri”, Isparta: VIII. Kutlu Doğum Sempozyumu, (ed.: İsmail Yakıt) 2005, 61-92.

Görgün, Tahsin, “Lâfız”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV 2003, XXVII, 42-47.

Güler, Zekeriyya, “Endülüs’te Bir Hadis ve Fıkıh Âlimi: İbn Hazm”, *İSTEM*, Yıl: 7, sayı: 14, 2009, 155-171.

Güman, Osman, “Hanefî Fıkıh Usûlü Literatüründeki Lafızlar Taksiminde Mantıksal Tutarlılık Problemi: Pezdevî Örneği”, *Dîvân: Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, cilt: XVII, sayı: 33, 2012.

Haçkalı, Abdurrahman, *İslâm Hukuku El Kitabı-Hüküm Çıkarma (İstinbat) Yöntemleri*, (Ed: Talip Türcan), üçüncü baskı, Ankara: Grafiker Yayınları 2015.

Hâkim en-Nisâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-, (v. 405/1014), *Mâ‘rifetu ‘ulûmi'l-hadis*, (nşr. Seyyid Hüseyin), Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1980.

Haskefî, Alâuddîn Muhammed b. Ali b. Muhammed el-, *İfâdatü'l-envâr ‘alâ ‘usûli'l-menâr*, (v. 1088/1677), (nşr. Muhammed Berakât), ikinci baskı, Dımeşk: Mektebetü'l-İmâmu'l-Evzâi 1429/2008.

Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-, *Kitâbu'l-fakîh ve'l-mütefakkih*, (v. 463/1071),(nşr. Âdil b. Yusuf el-Azâzi), birinci baskı, Suudi Arabistan: Dâru'l-İbni'l-Cevziyye 1417 /1996, I-II.

Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ma‘rifeti ‘usûli'r-rivâye*, (nşr. Ebû İshak İbrâhîm b. Mustafa), birinci baskı, Dâru'l-Hüdâ 1423/2003, I-II.

Hindî, Safiyyuddîn Muhammed b. Abdurrahîm, (v. h. 725), *Nihâyetu'l-vusûl fi dirâyeti'l-usûl*, (nşr.Sa‘d b. Sâlim), Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, ts., I-IX.

İbn Akîle, Cemâlüddîn Ebû Abdillâh el-Mekkî, (v. 1150/1737), *ez-Ziyâde ve'l-*

ihsân fi 'ulûmi'l-Kur'ân, birinci baskı, Birleşik Arap Emirlikleri: Câmiatu's-Şârîka 1427/2006, I-X.

İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, (v. 1879), *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, Tûnus: Dâru't-Tûnisiyye, 1984, I-XXX.

İbn Hacer el-Askalanî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalanî, (v. 852/1149), *el-İsâbe fî temyîzi's-sahabe*, Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-Ezher, 1853, I-IX.

İbn Hazm, Ebü Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelûsi, (v. 456/1064), *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), I-VIII, Beyrut: Dâru'l-Cedîde.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, (v. 774/1373), *Tefsîru'l-Kur'ân'il-'Azîm*, (nşr. Mustafa Seyyid Muhammed-Muhammed Seyyid Reşad), birinci baskı, Kâhire: Mektebetü Evlâdı's-Şeyhi li't-Türâs 1421/2000, I-XV.

İbn Mâce, Ebü Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, (v. 273/887), *Sünen-i İbni Mâce*, (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), birinci baskı, Beyrut: Dâru'l-Cîl 1418/1998, I-VI.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mûkerrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, (711/1311), *Lisânü'l-'Arab*, (nşr. Abdullah Ali Kebîr, Muhammed Ahmed Hasbullah, Hâşim Muhammed eş-Şâzelî), yeni baskı, Kahire: Dâru'l-Meârif 1119, I-VI.

İbnü'l Arabî el-Mâlikî, Ebü Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî, (v. 543/1148), *'Ârızatü'l-ahvâzî bi şerhi sahîhi't-Tirmizî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts., I-XIII.

İbnü'l Arabî el-Mâlikî, Ebü Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî, (v. 543/1148), *Ahkâmu'l-Kur'ân*, (nşr. Mahmûd Abdulkâdir 'Atâ), Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts., I-IV.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-

Bağdâdî, (v. 597/1201), *Zâdü'l-mesîr fi 'ulmi't-tefsîr*, (nşr. Zehîr eş-Şâfiş), üçüncü baskı, I-IX, Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî 1404/1984.

Îcî, Ebü'l-Fazl Adûdüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-,(v. 756/1355), *Şerhu'l-Azudi 'alâ muhtasari'l-münteha'l-usûli li İbni Hâcib*,(nşr. Fâdi Nasîf-Târik Yahyâ), birinci baskı, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye 1421/2000.

Kahraman, Ferruh, “Hz. Peygamber (s.a.s.)’in Tefsirinin Kur’an İlimlerindeki Yeri”, *Diyânet İlmî Dergi*, c.49, sayı:1, Ocak-Şubat-Mart 2013.

Kandehlevî, M. Yusuf, *Hayâtu's-Sahâbe*, (trc. Hüseyin Okur), I-IV, birinci baskı, İstanbul: Semerkand Yayınları 2016.

Kandehlevî, Muhammed Yahyâ b. Muhammed İsmail, *el-Kevkebü'd-dürrî alâ câmii't-Tirmîzi*, (v. 1334), (nşr. Muhammed Zekeriyâ b. eş-Şeyhi'l-Kebîr), I-IV, Hindistan: Dârü'l-'Ulûm Nedvetü'l-'Ulemâ, 1395/1975.

Kara, Necati, *Kur'ân-Sünnet Bütünlüğü*, ikinci baskı, İstanbul: İhtar Yayınları, 1999.

Kastallânî, Ebû Bekr Kutbüddîn Muhammed b. Ali el-, (v. 686/1287),*İrşâdu's-Sâri ilâ şerhi sahihi'l-Buhârî*, yedinci baskı, I-X, Mısır: Matbaatü'l-Kübrâ'l-Âmiriyye 1323.

Kazancı, Ahmet Lütfi, *Peygamberimizin (sav) Hitabeti*, ikinci baskı, İstanbul: Ensar Neşriyat 2012.

Kelvezânî, Ebü'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed el-Hasen el-, (v. 510/1116), *et-Temhîd fi usûli'l-fikh*, (nşr. Müfîd Muhammed), I-IV, Mekke: Merkezi'l-Buhûsi'l-İlmî, 1985.

Koca, Ferhat, “Mücmel”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: 2006, XXXI, 453-454.

Koçak, Zeki, *İslâm Hukuk Metodolojisinde Teâruzunu Gidermede Tercih Yöntemi (Hanefî Uygulaması)*, Danışman: Prof. Dr. Davut Yaylalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, 1-239.

Koçkuzu, Ali Osman, “Ebu’t-Tufeyl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları 1994, X, 346.

Köse, Saffet, “Aynı Anda Üç Boşama Geçerli Midir?”, *Mehir*, 1997, sayı: 1, s. 57-58.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferhel-Kurtubî, (v. 671/1273), *el-Câmi‘u li ahkâmi’l-Kur‘ân*, (nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), birinci baskı, I-XXIV, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle 1427/2006.

Küçük, Raşit, “Kur‘ân-Sünnet İlişkisi ve Birlikteliği”, *Sünnet’in Dindeki Yeri*, Ensar Neşriyat, 1995, s. 125-164.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî, *Te‘vîlâtü’l-Kur‘ân*, (v. 333/944), (nşr. Ahmed Vanlıoğlu), I-XVIII, İstanbul: Mizan Yayınevi 2005.

Mennâ‘u’l-Kattân, *Mebâhîs fî ‘ulûmi’l-Kur‘ân*, yedinci baskı, Kahire: Mektebetü Vehbe, 1995.

Merginânî, Ebü’l-Hasen Burhânüddîn Ali b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-, (v. 593/1197), *el-Hidâye şerhi bidâyeti’l-mübtedî*, (nşr. Muhammed Adnan Derviş), I-II, Dârü’l-Erkam, ts.

Molla Fenârî, Muhammed b. Hamza b. Muhammed, (v. 834/1431), *Fusûlü’l-bedâ‘i fi usûli’ş-şerâi’*, İstanbul: Şeyh Yahyâ Efendi Matbaası, 1289/1872.

Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, (nşr. Abdullâh Mahmûd Şehâte), birinci baskı, Beyrut-Lübnan: et-Târihu’l-‘Arabî 1423/2002, I-V.

Müslim, Ebü’l-Hüseyn Müslim b. Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, (v. 261/875), *Sahîhu Müslim* (nşr. Muhammed Fuâd Abdulbâkî), birinci baskı, Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye 1412/1991.

Nesefî, Ebü’l-Berekât Hâfizüddîn Abdullâh b. Ahmed b Mahmûd en-, (v. 710/1310), *Keşfü’l-esrâr şerhi’l-musannif ‘ala’l-menâr*, I-II, Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye.

Nesefî, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, (nşr. Yusuf Ali Bedîvî), birinci baskı, I-III, Beyrut: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib 1419/1998.

Nisâbü'rî, Ebü'l-Kâsimel-Hasen b. Muhammed b.Habîb en-, (v. 406/1016), *Tefsîru garâibu'l-Kur'ân ve ragâibu'l-Furkân*, (nşr. Zekeriyya Umeyrât), birinci baskı, I-VI, Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye 1416/1996.

Pala, İskender, *Hz. Muhammed (sav) İçin Bülbülün Kırk Şarkısı*, ikinci baskı, İstanbul: Kapı Yayınları 2015.

Pezdevî, Ebu'l-Usr Fahrü'l-İslâm Ali b. Muhammed el-Hüseyin b. Abdilkerîm el-, (v. 482/1089), *Kenzü'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*, Mîr Muhammed Kütüphane Merkezi İlim ve Edebiyat, ts.

Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er- (v. V./XI. yüzyılım ilk çeyreği), *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, (nşr. Muhammed Seyyid Geylânî), Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.

Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b.Muhammed b. İbrâhîm es-,*el-Kesfü ve'l-beyânî'l-ma'rûf tefsîru's-Sa'lebî*, (v. 427/1035), (nşr. İmâm Ebû Muhammed b. 'Aşûr), birinci baskı, I-X, Beyrut/Lübnan: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî 1422/2002.

Sâbûnî, Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Ravâi'u'l-beyân tefsîri âyâti'l-ahkâmi'l-Kur'ân*, Suriye: Dârü'l-'Izze1391.

Sâbûnî, Muhammed Ali, *et-Tibyân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Mekke: Dâru'l-Cîl 1395.

Sâbûnî, Muhammed Ali, *Safvetü't-tefâsîr*, on birinci baskı, I-III, Mekke: Dâru's-Sâbûnî 2013.

Semerkindî, Ebû Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-, (v. 883/1483'ten sonra),*Şerhu'l-fikhi'l-ekber el-metni'l-mensûb ilâ Ebî Hanîfe*, (nşr. Abdullah b. İbrâhîm el-Ensârî), Hindistan: Dâiretü'l-Meârif 1321.

Serahsî, Ebû Bekr Muhammed Ebî Sehl Ahmed es-, (v. 483/1090), *Usûlü's-Serahsî*, (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Afgânî), Hindistan 1372, I-II.

Sifil, Ebubekir, *Sana Dinden Sorarlar II*, birinci baskı, I-II, İstanbul: Rihle Kitap

2015.

Sofuoğlu, Mehmed, *Tefsire Giriş*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Süfyân b. Sa'îd b. Mesrûk es-Sevrî, *Tefsîru Süfyâne's-Sevrî*, (nşr. İmtiyaz Ali Arşi), birinci baskı, Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye 1403/1983.

Sülün, Murat, “Mahiyeti, Sebep ve Çözümleri Çerçevesinde Müşkilü'l-Kur'ân”, *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları III*, İstanbul 2002.

Süyûtî ve Mahallî, Celâleddîn, (v. 864/1459), *Tefsîru'l-Celâleyn*, Kahire: Dâru'r-Risâle 2008.

Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-, (v. 911/1505), *Tedribü'r-râvî fî şerhi takrîbi'n-Nevevî*, (nşr. Ebû Abdurrahman Salah b. Muhammed b. Avîza), I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.

Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, (nşr. Dr. Muhammed Müstevli Mansur), birinci baskı, Mısır: Daru't-Türâs 1431/2010.

Süyûtî, *Esrâru tertîbi'l-Kur'ân*, (nşr. Abdulkâdir Ahmed Ata), Dâru'l-İ'tisâm, 1978.

Süyûtî, *et-Tahbîr fî ilmi't-tefsîr*, (nşr. Fethi Abdulkadir Ferid), birinci baskı, Riyad: Dâru'l-'Ulûm 1402/1982.

Şa'ban Muhammed İsmâîl, *el-Medhal li dirâseti'l-Kur'ân ve's-sünnet ve'l-ulümü'l-islâmiyye*, Medine: Dârü'l-Ensar, 1399/1980, I-II.

Şâfî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbâs eş-(v. 204/820), *er-Risâle*, (nşr. Abdulfettah Kebbâre), ikinci baskı, Beyrut: Dâru'n-Nefâis 1431/2010.

Şâkir Hanbelî, *Fıkıh Usûlü*, (trc. Mustafa Yıldırım), İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları 2010.

Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-, (v. 790/1388), *el-Muvâfakât*, (nşr. Ebû 'Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âli Selmân), I-VI, Dâru İbn 'Affân, ts.

Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-, (v 1250/1834),

Fethu'l-kadîr el-câmi'u beyne fenneyi'r-rivâyeti ve'd-dirâyeti min 'ilmi't-tefsîr, (nşr. Yusuf el-Gûş), dördüncü baskı, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife 1428/2007.

Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-, *İrşâdu'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hakkı min ilmi'l-'usûl*, (nşr. Ebû Hafs Sami), birinci baskı, I-II, Riyad: Dârü'l-Fazile 1421/2000.

Şevki Dayf, *el-Mu'cemü'l-vasît*, dördüncü baskı, Mısır: Mektebetü'ş-Şurûki'd-Devliyye 1425/2004.

Taberî, Ebû Câ'fer Muhammed b. Cerîr b.Yezîd et-, (v. 310/923), *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, (nşr. Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî), birinci baskı, I-XXVI, Kahire: Merkezi'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l- Arabiyye ve'l-İslâmiyye 1422/2001.

Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa, (v. 968/1561), *Miftâhu's-Saâde ve misbâhu's-siyâde fî mevzûâti'l-'ulûm*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.

Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b.Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî et-, (v. 792/1390), (nşr. Şeyh Zekerriyya Umeyrât), *Şerhu't-telvîh'ala't-tavzîh li metni tenkîhi fî 'usûli'l-fikh*, birinci baskı, I-II , Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye ts.

Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, (trc. Talha Hakan Alp), İstanbul: Rihle Kitap 2011.

Temiz, Rabia Zahide, “Suyûtî'nin “İsbâlu'l Kisâ Ale'n-Nisâ” Adlı Eseri ve Mümin Kadınların Ahirette Allah'ı Görmeleri (Ru'yetullah) Meselesi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34, 2016, 173-220.

Tirmizî, Ebû 'Îsâ Muhammed b. 'Îsâ b. Sevre, (v. 279/892), *Süneni't-Tirmizî*, Mektebetü'l-Meârif li'n-Neşri ve't-Tevzî,(nşr. Ebû 'Ubeyde Meşhûr b. Hasan el-Eslemân), birinci baskı, Riyad 1417.

Turgay, Nureddin, “Etbâü't-Tâbiîn Döneminde Tefsir Çalışmaları/Tefsir İlminin Tedvini”, *Diyanet İlmî Dergi*, c. 49, sayı: 4, ss. 33-48.

Ulu, Arif, “Tâbiîn”, *TDV Yayınları* Ankara 2010, XXXIX, 328-330.

Ulu, “Tebeu't-Tâbiîn”, *DİA*, Ankara: TDV Yayınları 2011, XL, 217-218.

Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-vecîz 'alâ hâmişi'l-Kur'âni'l-Âzîm*, Suriye: Darü'l-Fikir, ts.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Müteşâbih", *TDV Yayınları* Ankara: 2006, XXXII, 204-207.

Yeşilyurt, Temel, "Rü'yetullah", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları 2008, XXXV, 311-314.

Zakzûk, Muhammed Hamdi, *el-Mevsûatu'l-Kur'âniyye'l-Mütehassise*, Kahire: Mısır Cumhuriyeti Vüzeratu'l-Evkaf 2005.

Zarzur, Adnan Muhammed, '*Ulûmü'l-Kur'ân Medhal ilâ tefsîri'l-Kur'ân ve Beyânu i'câzihî*, Dımaşk: el-Mektebetü'l-İslâmi, 1981.

Zehebî, Muhammed Hüseyin, (v. 1977), *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I-III, Kahire: Mektebetü Vehbe, 1396/1976.

Zehebî, Muhammed Hüseyin, '*İlmü't-tefsîr*, Dârü'l-Meârif ts.

Zekiyuddîn Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, (trc. İbrahim Kâfi Dönmez), on altıncı baskı, Ankara: TDV Yayınları 2012.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-, (v. 538/1144), *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidî't-tenzîli ve uyûni'l-ekâvili fî vucûhi't-te'vîli*, (nşr. Âdil Ahmed ve Ali Muhammed, birinci baskı, I-VI, Kahire: Mektebetü'l-abîkan 1418/1998.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahadır b. Abdillâh ez-, (v. 794/1392), *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, (nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), I-IV, Kahire: Dârü't-Türas ts.

Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fikh*, Kuveyt: Dârü's-Safve, 1992.

Zürkânî, Muhammed Abdu'l-Azîm, (v. 1367/1948), *Menâhilü'l-'irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, (nşr. Fevvez Ahmed Zemrali), birinci baskı, I-II, Beyrut: Dârü'l-Kitabi'l-Azi 1415/1995.

ÖZGEÇMİŞ

Sema Aytı ÜNAL, 1990 yılında Bursa'nın Karacabey ilçesinde dünyaya geldi. İlkokulu Karacabey 14 Eylül İlköğretim Okulu'nda okuduktan sonra liseyi Bursa İpekçilik Anadolu İmam-Hatip Lisesi'nde tamamladı. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden 2014 yılında mezun olduktan sonra aynı yıl Yalova İslâmi İlimler Fakültesi'nde Tefsir Anabilim Dalı'nda yüksek lisans programına başladı. 2015 yılında Manisa Celâl Bayar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne Tefsir'den Araştırma Görevlisi olarak atandı. Manisa'dan geçici olarak görevlendirme alan Sema Aytı ÜNAL, halen Yalova İslâmi İlimler Fakültesinde görevine devam etmektedir.